

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
İşletme Fakültesi Yayınları
Araştırma Serisi

No. 344
No. 46
No. 35

DOĞU VE İNSAN SORUNU

Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN

DOĞU ve İNSAN S O R U N U

Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN

Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum - 1974

Önsöz	
I. Giriş	1
II. Yöntem	1
III. Bölge Kavramı ve Değerlendirilmesi	2
IV. Kalkınma İçin En Uygun Görüşün Tesbiti	5
a. Kalkınma teorisinde ekonomistlerin görüşleri	5
b. Kalkınma teorisinde sosyal antropologların görüşleri.....	6
V. Doğu Bölgesinde Sosyal Yapı ve Değer Sistemi	9
VI. Sosyal Yapı ve Değişme	12
VII. Doğu Bölgesinde Kalkınmayı Etkileyen Sosyal Yapı faktörleri.....	14
a. Aile ve akrabalık sistemleri	14
b. Sınıf ve tabakalaşma	16
c. Arazi tasarruf biçimleri	17
d. Dini sistemler	18
VIII. Sosyo-Ekonomik Yapı ve Eğitim	19
IX. Ziraî-Endüstri Sistemi	25
a. Tarımı temel endüstri kabul eden görüş	25
b. Sınaî kalkınma	26
c. Tarım ve sanayide dengeli kalkınma	26
d. Ziraî-sınaî kalkınma	26
X. Doğu Bölgesinde Nüfus Sorunu	28
XI. Doğu Anadolu Bölgesinde Sağlık Sistemi	29
XII. Sosyo-Politik Sistem ve Kalkınma	30
XIII. Sonuç	34
Bibliyografya	36

ÖNSÖZ

Günümüzde bölgelerarası gelişmişlik sorunu daha ziyade iktisadî açıdan değerlendirilmiş, toplumsal yapı ve kültürel değerlerin önemi ya hiç hesaba katılmamış veya gereken kimlik, tüm ayrıntılarıyla ortaya konmamıştır. Bu incelemede "tem", özellikle sosyoloji ve antropoloji bilimlerinin olaylara bakış yönüne göre ele alınmıştır.

Doğu bölgesinde kalkınmayı etkileyen ekonomik ve tarımsal gelişmenin ötesinde sosyal sistemin önemini belirtmek gerekir. Çünkü kültürel normlar, değer ve inançlar, arazi tasarruf sistemi halkın teşebbüs gücünü belirler. Aile kuruluşu, örf ve gelenekler, dinsel tutum ve inançlar da, aynı tarzda, sosyal yapının unsurları olarak, ekonomik kurum ve işleyişle fonksiyonel ilişkiye sahiptir. Bunları bütüncül (gestalt) nitelikleriyle ele almadan sadece kalkınmamızı tek yönlü olarak ekonomik, endüstriyel veya tarımsal açıdan düşünmenin yalın kat bir çözüm getireceği söylenebilir.

Doğu Bölgesi sorunları ele alınırken, bu inceleme, sosyal antropoloji açısından konuya çok yönlü bir boyut kazandırma amacı taşımaktadır. Özellikle, son yıllarda davranışsal bilimlerin ekonomik kalkınmadaki yeri ve önemi göz önüne alındığında, bu düşüncemizin, ne kadar gerçekçi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN

1. GİRİŞ

Bir plân içinde Doğu Anadolu'nun kalkınması fikri, ilk defa 1960 yılından sonraki siyasi, sosyal ve iktisadi alandaki değişmelere bağlı olarak belirmiştir. Anayasa değişikliğinin ortaya koymuş olduğu bu yenilik, birçok Batı yazarlarının da işaret ettiği gibi, Türk sosyal yapısının evrimi sonucu meydana gelmiş olmayıp, daha ziyade zorlama (induced) suretiyle vuku bulmuştur (1). Böylece organik bir gelişme yerine dıştan gelen ya militarist veya siyasi liderlik hareketleriyle sosyo-ekonomik yapıda bir takım değişmeler uygulama alanı bulmuştur.

1960 Anayasa hareketi aynı zamanda hükümet felsefesinde de geniş ölçüde değişmeler meydana getirmiştir. Çünkü, İkinci Cumhuriyetin kurucuları, Türk halkının refahının gelecek hükümetlerin esas görevi olduğuna inanıyorlardı(2). Keza, Doğu ile Batı bölgesi arasındaki yıllardır süren dengesiz gelişme, aydın ve halk tabakasında beliren bu yeni halka yönelme eğilimi dolayısıyla tasvip ve teşvik de görüyordu,

İlk önce bir devlet siyaseti olarak Plânlama Teşkilâtının Doğuya uzanması, Muş ilinin Pilot Bölge olarak seçilmesi, sağlığın sosyalizasyonuna Doğu bölgesinden başlanması, dengeli kalkınma fikrinin Doğu şartlarını gözönüne alarak ortaya atılması bilim adamlarınca bölgenin sosyal, ekonomik, ve tarımsal sorunlarına el atılması sonucunu yaratmıştır.

II. YÖNTEM

Bu araştırma, Doğu bölgesinin kalkınması hususunda çok az sayıda yapılmış olan denemelerin sonuçları üzerine kurulmuş değildir. Bir defa İmar ve İskân Bakanlığı ile Köy İşleri Bakanlığına ait İl Envanterleri ve DPT'nin "Türk Köyünde Modernleşme Hareketleri" adlı tarama tipindeki çalışmaları bazı yabancı(x) ve yerli araştırmacılar dışında bu bölgeye ait sosyal yapı incelemesi mevcut değildir(3). Envanter çalışmaları da bölge kültür ve teknik yapısını verecek mahlîyetten çok uzaktır. Sadece illerin ekonomik, zirai, sağlık, kültür v.s. bakımından dökümünü ortaya koymaktadır. Adetâ bölgenin iskeletini tesbittir. Bu veriler saha çalışmalarının teknik ve metodlarıyla desteklenmedikçe ruhsuz kalacaktır.

(1) Peter F. Sugar, Political Modernization in Japan and Turkey. Sh 166-67 Edited by Robert Ward and Dankwart A. Rustow, Princeton, 1964.

(2) Robert Devereux, Society and Culture in the Second Turkish Republic, Middle Eastern Affairs, oct. 1961. vol. XIII. No. 8. sh. 230.

(x) Frederic W. Frey, Regional variations in Rural Turkey, Report No: 4, 1966

Bunların dışında Doğuya ait sosyo- kültürel çalışmalar bir kaç makale (4), köy ve ilçe monografilerinden ibarettir. Bu bakımdan Doğunun kalkınmasında ileri süreceğimiz görüşler, malzeme ve kaynak eksikliği dolayısıyla istenilen amacı hiç bir vakit gerçekleştiremeyecektir. Sonra bölge kalkınmasına ait bu araştırmada ikinci önemli husus da az gelişmiş veya gelişmiş toplumlardaki sosyal yapı değişimlerine ait modellere sık sık temas etmiş olmamızdır. Biliyoruz ki, sistemler ne olursa olsun kalkınmanın gerçekleştirilmesindeki ana hedefler müşterek bir mahiyet arzederler. Öyleki kalkınmada toplumların kazandığı tecrübe ve ustalık en büyük yatırımdır.

Az gelişmiş ülkelerin deneme ve yanılma yoluyla kazandıkları bu eğitim, sosyal yapının gerektirdiği şartlara uygun gelmediği müddetçe, bir adaptasyondan öteye geçemez. Çünkü, yukarıda da ifade edildiği gibi, kalkınma holistik bir yapı arzeder. Yani toplum bütün yönleri ile kalkınmaya iştirak ederse beklenen fayda sağlanmış olur. Meselâ ekonomik yapıda meydana gelen bir değişme, kültürel değerler sistemini de hesaba katmak zorundadır. Aksi taktirde kültürde beliren mukavemet unsurları gelişmeyi engeller. Bu araştırmada, Doğu bölgesinin kalkınma hedefleri için, bu dengeli faktörlere bilhassa işaret etmeyi faydalı buldum.

III. BÖLGE KAVRAMI ve DEĞERLENDİRİLMESİ

Doğu bölgesi kalkınması tezi ortaya atıldığı vakit, bölge teriminden neyi anladığımızı belirtmemiz gerekir. Eğer bölgede meselâ sadece coğrafi veya fiziki bir yapı fikri kastediliyorsa, o zaman kalkınma teorisini bu değişkene göre tesbit etmek gerekir. Bunun gibi toprak altı ve toprak üstü ürünlerine öncelik veriliyorsa, bu defa kalkınmanın stratejisi bu verilere göre önem kazanmış olur. Bu bakımdan bölge fikrinin değişik açılardan kısa bir tahlilini görmek faydalı olacaktır.

a) Türkiyede bölge fikrinin bir geleneği yönleri göre tesbit edilmiş şekli ile ortaya çıkar. Öyleki, Doğu-Batı Anadolu farklılaşmasında hakim olan felsefe bu cihet-yön hususudur. Böyle bir ayırım bölge sosyolojisi gelişimi için belirsiz ve gerçek yapı şartlarından yoksundur.

b) Tarımcıların daha önce kabul ettikleri bir sınıflama da Türkiye'yi 9 bölgeye ayırmak fikridir. Bu da yerini, 1941 yılında Birinci Türkiye Coğrafya Kongresinde kabul edilen 7 bölge ayırımına terk etmiştir. Bu bölgeler arasında: yüzey şekilleri, iklim, tabii bitki örtüsü, nüfus yoğunluğu, insanların yaşayışları ve geçimleri bakımından çeşitlilik görülmektedir (5). Besim Darkot'a göre : "İktisadi

(3) Türk köyünde modernleşme eğilimleri araştırması, Rspor - 1, Ankara, 1970.

(4) Gülten Kazgan, Doğu-Güney Doğu Anadolu'nun Ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Araştırma, İktisat Fakültesi Mecmuası, sh. 120-144, cilt 24, Ekim 1963 - Mart 1964 İstanbul.

(5) Besim Darkot, Türkiye'de Coğrafi Bölgeler s. 68-71, İst. Üni. Yayınları 1001, İktisat Fakültesi No: 139, 3. Baskı İst. 1963

Coğrafya olaylarının Türkiye gibi büyük bir memlekette tabiat ve yaşayış şartları bakımından farklı bölgeler arasında gösterdiği değişiklikleri incelemek, yurdu tanımak için lüzumludur. Bununla beraber, memleketin ne şekilde bölgelere ayrılacağı noktasında tam bir düşünce birliğine hâlâ varılmamış bulunuluyor.” (5). Bu görüşte bölge ayırımının zaruretine işaret edilmekle beraber henüz ortaklaşa kullanılabilecek bir tasnif hususunda karara varılmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Helling (6) bir araştırmasında bu ayırımın ”tüm bir anlayış için faydalı bir zihnî alet olmaktan ileri geçemeyeceğine işaret ekmekte ve ayırım hatlarının bir gerçekliğe sahip olmadığını” ifade etmektedir.

c) Diğer bir bölge ayırımı da Samsun’dan İskenderun’a veya Trabzon’dan Urfa’ya çizilen hatların Doğusunda kalan bölgeler fikridir. Bu tasnif içinde, genişletilmiş ve daraltılmış olmak üzere, Doğu Bölgesi anlam kazanmamaktadır. Doğu Bölgesinin bu metodla sınırlandırılması da sun’i bir ayırımdan öteye geçemez.

d) Sonuncu ayırım da Helling’lere aittir. Onlar, Türkiye hakkındaki bu bölge ayırımının kültürel esaslara istinat ettiğini ileri sürmektedirler(7). Helling’e göre, Türkiye: 1) Marmara ve Ege ile Antalya ve Akdenizi içine alan Levant bölge; 2) Orta Anadolu; 3) Güney Doğu olmak üzere 3 kültür bölgesine ayrılır. Bu bölgeler ayırımında, dil, etnik, grup ve şehirleşme derecesi ile yerleşme şekli esas olarak ileri sürülmektedir. Bu ayırımda Orta ve Kuzey Doğu bölgeleri, Güney Doğu Bölgesinin şartları içinde incelendiği için yeterli değildir.

e) Bu sonuncu ayırım şekli ise bölge sosyolojisinin gerçeklerine uygun olarak yapılacaktır. Türk Sosyolojisi için böyle bir düşünüş henüz çok erken olmasına rağmen zorunludur. Biz burada böyle bir bölge sosyolojisinin ana esaslarını göstermeğe çalışacağız (8).

Ü.kemiz, geniş ve birbirinden farklı bölgeleri kapsar ve Doğu ile Batı arasında kilit noktasını teşkil eder. Günümüz sosyal ve ekonomik değişmelerinin seyri ve derecesi bölgenin fiziki ve sosyo-kültürel yapısına göre farklı durumlar meydana getirmektedir. Kanaatımıza göre bu değişmeler çerçevesi içinde bölge kavramını değerlendirmek daha faydalı olacaktır. Bunu yaparken de, benzer kültür özelliğini meydana getiren sahalar bir bölge olarak düşünülmelidir. Ge-

(6) Adı geçen eser, s. 68-71.

(7) Barbara and George Helling, Rural Turkey, İst. Üni. İktisat Fakültesi Yayınları No. 102 s. 8. 1958, İstanbul

(8) Bölge Sosyolojisi hakkında geniş bilgi için, Orhan Türkdoğan : Carle Zimmerman Sosyolojisine giriş, 1963-1964 ders yılı sosyoloji konferansları sayfa 134-148, İstanbul 1964. Keza Türkiyede Bölge sosyolojisi için bir deneme: Orhan Türkdoğan, Beşikdüzü ve Dursunbey Bölge Monografilerine Giriş 1971.

nellikle bir bölge: Komşuluk ve cemaat (Community) esasına dayanan küçük mahalli gruplardır. Böyle bir bölge içinde yaşayan halk, kültür değerleri, hayat tarzları, çiftçilik, arazi tasarruf tipi, iklim ve yaşama seviyesi bakımından bölgeler arası benzerliklere nazaran daha büyük benzerliğe sahiptir (9). Böylece bölge fikri sosyo-kültürel, ekonomik, zirai ve coğrafi unsurlara dayanmalı ve mahalli toplumlar arasında yakın benzerlik özelliğini taşımalıdır. Türkiye'nin kalkınmasında böyle bir bölge anlayışı her şeyden önce çalışma sahalarının birer anatomisini ortaya çıkardığı için, kâğıt üzerinde inceleme yerine bilgiye dayanan gerçekçi bir görüşün tahakkukunu sağlar.

Bölge araştırmasında ikinci derecede bir kavram daha kullanacağız. Bu da blok fikridir. Bloklar, bölgelere nazaran daha yoğun benzerlik sahalarını gösterecek; blokların birleşmesi ise bölge fikrini verecektir. Doğu bölgesinde başlıca bloklar şunlardır:

a) **Yer altı servetleri bloku** : Bunlar Batman, Garzan petrol sahaları ile Divrik'e kadar uzanan Murgul ve Ergani demir ve bakır bölgeleri ve Güلمان linyit merkezleridir, Doğuda ağır sanayileşme bu yer altı servetlerinin bulunduğu alanlarda başlatılmalıdır.

b) **Hayvancılık bloku** : Kars, Ağrı, Van, Muş, Bitlis ve civar bölgeleri içine alır. Hayvan ürünlerinin değerlendirilmesi için bu blok en hayati olanını teşkil eder.

c) **Yüksek doğurganlık bloku** : Muş, Ağrı, Hakkâri, Siirt, Bitlis, Mardin, Bingöl ve Van Türkiye'de doğurganlık oranının yüksek olduğu bu blokun kapsamına girerler. Aile planlaması yönünden kalkınma projeleri öncelikle bu blok-tan itibaren çözümlenmelidir.

d) **Okuyup yazma bilme bloku** : Türkiye'nin okuyup yazma organının en düşük olduğu blok Ağrı, Hakkâri, Siirt, Bitlis, Bingöl, Mardin, Muş ve civarlarıdır. Ekonomik kalkınmada en iyi yatırım eğitim olduğuna göre, bu blok, kalkınmanın ilk hedeflerini teşkil eder. Hatta diyebiliriz ki bu blok Türkiye'de tipik geleneksel (traditional) toplum biçimini yansıtır.

e) **Dil ve etnik gruplar bloku** : Adana, Hatay, Marmara civarları hariç, Türkiye'nin Batı kesimi ana dil bakımından homojendir. Fakat Doğu kesiminde bilhassa Hakkâri, Mardin, Diyarbakır, Urfa, Van, Siirt, Bitlis, Muş, Bin-

(9) Everett M. R. Rogers, Social Change in Rural Society, s. 461-562 Appleton-Century-Crofts, Inc. Newyork 1960

göl, Tunceli, Ağrı, Elâzığ, Kars ve Malatya Batı ile tezat teşkil edecek durumdadır. Mütecanis olmayan (heterojen) bir yapıya sahiptir. "Kürtçe konuşanlar bu blokta nüfusun 9/10 nu teşkil ederler (14 il) (10).

Göç, sağlık, şehirleşme ve benzeri unsurlara göre bu blokları genişletmek mümkün. Genel olarak bu 5 bloku ihtiva eden sahalar Doğu bölgesini tayin eder. Her blok kendi içinde sıkı bir kültürel benzerliğe sahiptir. Bloklar arası benzerlik, bölgeler arası benzerliğe nazaran daha fazladır. Doğunun kalkınmasında bu bölge-blok farklılaşmalarının temel nedenleri bilim adamları tarafından tesbit edilip, geniş bir reperküsyona-yani bölgenin özelliklerini ayrıntılarına kadar araştırma-tabî tutmadan kalkınmayı yürütmenin planlı olmayacağı kanaatindeyim.

Bölge ve blok esaslarına göre kalkınmayı ele almanın bir diğer önemli hedefi de, başlıca üretim kaynaklarını nercelelere teksif etmemiz gerekiyorsa onu gösterir. Meselâ Birleşik Devletlerde İowa, Amerikanın mısır üretim merkezini teşkil eder. Bu da bizde her yerde mısır yetiştirme sistemi yerine mısır üretimini belirli merkezlere toplamak suretiyle zirai-endüstriyel faaliyetler için pazar, taşıma ve stoklama olanaklarını sağlar. Bu bakımdan Doğu bölgesinin kalkınması toprak altı ve toprak üstü servetleri ile onu işleyen insanların kültürleri arasındaki ilişkiye göre tüm olarak ele alınması gerekir.

IV- KALKINMA İÇİN EN UYGUN GÖRÜŞÜN TESBİTİ:

İkinci Dünya savaşından sonra ortaya atılan geri kalmış ve az gelişmiş toplumların kalkınması, ilerlemesi veya gelişmesi fikri üzerinde çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan bir kısmı ekonomistlere, bir kısmı da sosyologlara aittir. Sosyologlar kadrosu içine antropologları da ithal etmek zorundayız. Doğu bölgesinin kalkınması ele alınırken ilk önce bu terminoloji meselesinin değerlendirilmesi gerekir.

Kalkınmayı gerçekten tayin eden temel faktör nedir? Kalkınmadan ne anlıyoruz? Kalkınma belirli bir sektöre öncelik vermek veya sektörler arasında dengeli bir gelişmeyi sağlamak mı demektir? Yoksa kalkınma toplum yapısı ve sosyal organizasyonun değişmesi anlamını mı taşır? Şimdi sırasıyla bu soruların cevaplandırılmasını inceleyerek en uygun kalkınma sürecinin ne olabileceğinin belirtilmesine geçelim. Kalkınma temini ele alırken, önemli nokta, geri kalmış toplumlar ile ilerlemiş toplumlar arasındaki gerçek ayırımı belirleyen faktörlerin neler olabileceği hususuna dikkati çekmek gerekir.

a. Kalkınma teorisinde ekonomistlerin görüşleri :

1. Bunlardan ilki tabii kaynakların, az gelişmiş toplumlarda elverişli olmayışıdır. Nerede geri kalmış toplumlar varsa, orada tabii kaynaklar fakir veya işlenmemiştir. (11) Geri kalmış toplumlara kalkınmalarında karşılaştık-

(10) Barbara and George Helling, adı geçen kitap, sahife 13. 1958.

(11) Lyle W. Shannon, Underdeveloped Areas. sh. 1. New York, 1957.

ları güçlükleri sadece tabii kaynaklar faktörüne bağlamak, meseleye bir çözüm yolu getirmez. Nitekim bir memleket, yüksek seviyede sanayileşmiş olabilir, fakat yine de tabii kaynaklar bakımından istenilen imkânlarla sahip olamayabilir.

2. Kalkınmada ekonomik yapının yüksek ve aşağı seviyede oluşu ile ilgili düşünüş sistemleri. Böyle bir anlayışta ekonomik seviyenin yüksekliğini tayin eden faktörlerin neler olabileceği açıklanmamıştır.

3. Eugene Stanley (12) geri kalmış bir toplum için şu önermeleri ileri sürüyor: a. Bazı geçici talihsizliğin sonucu olmayan ve kronik bir mahiyet arzeden kitlesel fakirlik; b. fakirliğin sadece tamamen elverişli olmayan tabii kaynaklara değil, modası geçmiş üretim metodlarıyla sosyal organizasyona bağlı olması. Stanley'ye göre, islah edilmiş metodlar, geri kalmışlığın oranını azaltacaktır. Böyle bir tanımda eksik olan nokta geri kalmış ve ilerlemiş toplum arasındaki farkın sadece bir derece farkı oluşudur. Oysa ki, daha sonraki bölümlerde işaret edileceği gibi, bu fark aslında bir mahiyet farkıdır.

4. Geri kalmışlığı ilerlemişlikten ayıran esas unsurlar, fert başına düşen gelir seviyesi oranı, şehirleşme derecesi, veya nüfusun yarıdan fazlasının tarımla uğraşması gibi nedenlerdir. Bütün tanımlar-geri kalmış ve ilerlemiş toplumlar arasındaki farklılaşmayı-birer derece farkına indirmek suretiyle problemler sahasını daraltmışlardır.

b. Kalkınma Teorisinde Sosyal Antropologların Görüşleri :

Geri kalmış (geleneksel) toplumlar ile ilerlemiş (modern) toplumlar arasında fark, gerçekten bir mahiyet farkıdır. Bu da her şeyden önce toplumun kültür yapısı, değer sistemi, sosyal organizasyonu ile yakından ilgilidir. Toplumlar arasındaki bu mahiyet farkını daha iyi anlamak için geleneksel-modern yapılara bir göz atmak kâfidir. Bugün yer yüzünde yaşayan milletlerin üçte ikisi geri kalmış alanlar içindedirler. Bu toplumlar, sosyal yapı bakımından modern toplumlardan ayrılırlar. İlerlemiş memleketlerin kalkınma modellerine bakarak geri kalmış toplumların hayat seviyelerini yükseltmek -eğer sosyo-kültürel nedenler gözönüne alınıyorsa-memleketi ağır mali yük altına sokmaktan öteye geçemez. Çünkü, ekonomik yapı ve teknolojik ilerlemelerde aslında temelde yatan unsurlar bu sosyo-kültürel ve psikolojik faktörlerle yakından ilgilidir. Hattâ ilkel ve çağdaş toplumlar üzerinde yapılan geniş araştırma ve açıklamalar gösteriyor ki, sosyal evrim ile ekonomik kalkınma teorisi arasında bâzı benzerlik mevcuttur(13). Çünkü ekonomik kalkınma, sosyal değişme gibi, aslında bir top-

(12) Eugene Stanley, The Future of Underdeveloped Countries. sh. 13, New York, Harper and Brothers, 1961

(13) Joseph Spengler: Social Evolution and the Theory of Economic Development, s. 243. (Social Change in Developing Areas. Edited by Herbert R. Barringer) Schenkman Publishing Company, 1965

lumdaki insan ve grup faaliyetlerinin değişmesi sonucu gerçekleşir. O halde önemli nokta, geleneksel toplumdan-modern toplumlara geçişin nedenlerini ele almadan önce, bu sosyal yapı dikotamisini kısaca görelim. Bilindiği gibi, henüz toplumumuzun önemli bir kısmı, bilhassa Doğu bölgesi, bu birinci, kategori içinde düşünülebilir.

İlk önce antropologlar, ilkel toplumların sosyal yapılarını tetkik ederken, bu farklılaşmaya dikkati çekmişlerdir. Meselâ geleneksel toplumları karşılamak için Oryantal Toplum kavramı önce Marks sonra da Max Weber tarafından geliştirildi (14). Sonra, Melville J. Herskovits (15) toplumları ikiye ayırdı: (1) Makina çağı önceki toplumlar; (2) makina çağı toplumu. Bunlardan ilki geleneksel yapılara tekabül ediyordu. Hatta Herskovits birincisine ilkel veya (folk) toplum, ikincisine de okuyup yazma bilen "Literate" toplum diyordu. Herskovits'e göre, makina kullanmayan toplumdan, makina kullanan topluma geçiş için şu şartların gerçekleştirilmesi gerekir: a- Makina çağı toplumunda iş ihtisaslaşmış; b- nüfus yoğunluğu dinamiktir; c- ekonomik sistem paraya dayanır, pazar teşekkül etmemiştir, değişim en büyük kanundur; d- işletme teşebbüsü ise gelişmiştir. İlkeller de ise "maîşet" ekonomisi hakimdir; e) halk, ekonomik kaynakları geniş ölçüde kullanma imkânına sahiptir.

Herskovits'in bu ayırımı da, umumiyetle ekonomistlerin görüşleri gibi kantitatif bir yapıya sahip olmakla beraber, evrim süresinin bir kültürel değişme olduğunu göstermektedir.

Şimdi bu değişmenin unsurları nelerdir? Bunları sırasıyla görelim : Geleneksel bir toplumun sürekli bir teknolojik değişme veya iktisadi gelişme süreci içine girebilmesi için o toplumun kültüründe aşağıda belirtilen hususlarda değişmeler olması gerekir(16).

a- Teknik bilgi alanında: Okuma yazmadan modern bilime kadar varan geniş bir alan içindeki yeni teknik ve hünelerinin kazanılması.

b- Fertler arası ilişkiler alanında : Toplum fertlerinin, doğuştan statü ve rollerinin hakim olduğu bir sistemden başarı esasına göre düzenleyecekleri bir toplum yapısına geçmelerine bağlıdır.

c- Siyasî yapı alanında: Siyasi yapı da toplumsal değişimin önemli unsurlarından biridir. Bu alanda meydana çıkacak değişimleri: millî hükûmete istinat

(14) Karl, A. Wittfogel: The theory of Oriental Society, sh. 94-95. Bu makale: Readings in Anthopology, Vol, II, Merton H. Friet, 1959.

(15) Melville, J. Herskovits: Economic Anthopology. New York. Alfred A. Knopi 1952. s. 25-41.

(16) Özer Ozankaya : Toplumsal Değişme Olarak İktisadi Gelişme. s. 284-286, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 20, Yıl 1965, Sayı :1, Ankara.

eden bir siyasî iktidar teşkilatlanmasına geçiş, sosyal ve siyasî iktidar merkezinin köyden şehire, tarımdan ticarete, sanayie ve modern yönetim sistemine kayma olarak niteleyebiliriz.

d- Toplumsal yapıda: Toplumsal yapı, aşağıdaki şartların bulunması halinde teknolojik değişme ve ekonomik gelişmeye en elverişli durumda bulunur: (1) Geleneksel yollarla iktidar ve prestij mevkilerine gelmede kolaylık, yenilikleri ve değişimleri geciktirir; (2) başlangıçta iktisadî faaliyetlerle başarı elde ederek geleneksel yükselme yollarına geçiş; (3) iktisadi ve teknolojik alanlarda başarının toplum içinde iktidar ve prestij sağlatması.

e- İnsan güdülerini de toplumsal değişimin önemli bir unsurudur. Bazı psikolog ve sosyologlar değişimin, özellikle teknolojik değişimlerin (1), dünya görüşü, (2) değer yargıları, (3) ihtiyaçlar bakımından bazı kişilik özelliklerini gerektirdiği bilinmektedir.

Kısacası geleneksel toplumdan modern topluma geçişte kültürel ve sosyal değer normları ile psikolojik faktörler önemli rol oynarlar. Bunlarda meydana gelen değişimler ekonomik yapıya etki eder. Geleneksel toplum ile modern veya seküler toplum münasebetleri aslında bir devamlılık (continium) arzeder. Bunu şu şekilde gösterebiliriz:

1	2	3	3	2	1
Geleneksel Cemaat	Daha fazla geleneksel cemaat	Daha az geleneksel cemaat	Daha az seküler toplum	Daha fazla seküler toplum	Seküler toplum

Gelişme, geleneksel toplumdan modern topluma doğru belirli sahalardan kat etmek suretiyle meydana gelir. Lerner bu tek yönlü gelişmede bir de “Transitional” basamağa işaret etmektedir ki buda geleneksel yapı ile modern yapı arasındaki in- tikal aşamasını verir (17). Lerner’e göre Türkiye henüz bu geçişli aşamadadır.

Genellikle modern toplumların yapısında geleneksel faaliyet şekillerine ras- ladığımız gibi, geleneksel toplumlarda da modern gelişmelere şahit oluyoruz. Fakat Doğu Anadolu Bölgesi, ilerdeki bölümlerde göreceğimiz gibi:

- a- Az gelişmiş veya ilkel teknoloji,
- b- Aşağı seviyede okuyup yazma,
- c- Gemeinschaft (cemaat) tipi sosyal münasebetler,
- d- Belirli bir saha üzerinde mahalli münasebet türlerini yansıtan bir ya- yıya sahiptir.

Bu bölgede başlatılacak bir kalkınma modeli, her şeyden önce geleneksel- modern farklılaşmasına büyük önem atfetmelidir. Çünkü farklı bir sosyal yapı- yı modern bir düzeye getirirken o yapıyı bilimsel olarak tanımak gerekir. Böy-

(17) Daniel Lerner: The Passing of Traditional Society, Sh. 1-15 The Free Press, Glencoe Ill, 1958

le bir anlayış aynı zamanda kalkınmanın bütüncül (Holistik) yönünü de verecektir. Plânlar ve projeler bu esaslar içinde ele alınmalıdır. Çoğu defa geleneksel toplumdan modern topluma geçişte, Rustow'un büyüme teorisine ilâve olarak, bazı sosyologlar da, ihtisas kadrosunun yetişmesini ön şart olarak ileri sürmektedirler (18).

V. DOĞU BÖLGESİNDE SOSYAL YAPI ve DEĞER SİSTEMİ:

Değişme ve her çeşit yenilik bir sosyal sistem içinde meydana gelir. Sosyal sistemleri iyi anlamak için toplumlar ile sosyal sistemler arasındaki farkı işaret etmek gerekir. Ralph Linton'a göre toplum: Birlikte yaşayan ve faaliyette bulunan fertler grubudur. Toplumsal sistem ise bu gruplar içinde fertlerin çeşitli tutum ve davranışları ile ilgili karşılıklı düzenlenmiş ideal biçimlerden ibarettir. Yani, bir toplum fertleri organizasyonu olduğu halde bir sosyal sistem fikirlerin organizasyonudur (19). Bu duruma göre sosyal sistemler bir takım genel kavramlar veya ummîleştirmelerden ibaret ideal tipler olarak ifade edilmektedir.

Gerçekten modern sosyoloji bakımından önemli yer tutan sosyal sistemler kavramı, temelini sosyal gerçeklerden alan bir takım soyut tiplêştirmeler, modellerdir. Bu tiplêştirme ve modeller sosyal kurumlara uygulanır. Bu bakımdan din, ekonomi, arazi, meslek, siyasi organizasyon, mülkiyet ve sağlık birer sosyal sistemlerdir. Linton'un deyimi ile sosyal sistemler gerçek anlamda bağımsız, bir varlığa sahip olmayan bir takım geometrik şekiller gibidirler. Nasıl geometrik şekiller uzay içinde bir takım ilişkiler serisinden ibaretse sosyal sistemlerde aynı şekilde karşılıklı münasebet örgüsü içinde değerlendirilir. Bu yüzden sosyal sistemler toplum kültürünün bir unsurudurlar. Sosyal sistemler iki kısma ayrılır. Bunlardan biri sosyal yapı, diğeri ise değer yönelimidir. Rol, statü ve yetki sosyal sistemin esas yapılarını teşkil ederler. Gayeler, hedefler ve normlar ise değer yönelimini verirler. Yani bunlardan ilki sosyal sistemin normatif değerler kategorisini verirken, diğeri ferdin sosyal yapı içindeki belirli durumlarını tayin eder. Her ikisi birden sosyal sistemin meydana getirirler.

Sosyal Sistem

<u>Sosyal yapı</u>	<u>Değer yönelimi</u>
a. Rol	a. Gaye
b. Statü	b. Hedef
c. Yetki	c. Norm

(18) Mümtaz Turhan: Köy Kalkınmasının Esasları, Sosyoloji Konferansları 1965-66, Sh. 4-5, İktisat Fakültesi Yayınları, No. 188, İstanbul 1966

(19) Ralph Linton: The Study of Man. Sh. 253-270, Appleton- Century-Crafts. Inc., New York 1936.

Bu bakımdan aile din, ekonomi, tarım ve sağlık gibi her sosyal sistemde bu iki farklılaşmayı meydana getiren ikinci derecede unsurlar mevcuttur. Sosyal sistemin bu unsurları umumiyetle dokuz noktada toplanırlar (20). Bunlar sırasıyle:

- 1- İnanç veya bilgi,
- 2- Duygu,
- 3- Gaye, hedef veya maksat,
- 4- Norm,
- 5- Statü-rol durumu,
- 6- Rütbe (mevki)
- 7- İktidar,
- 8- Yaptırım,
- 9- Kolaylık (imkân),

gibi bir sosyal sistemin yan unsurlarıdır.

Doğu bölgesinde zirai, ekonomik, siyasi, sağlık ve benzeri yapılacak değişme biçimleri ve yenilikler, yukarıda ifade edildiği gibi, sosyal sistemin içinde meydana gelir. Sosyal sistemi bir bütün olarak hesaba katmadan yeniliği bir topluma kabul ettirmek mümkün değildir.

Sosyal sistemlerin, kültürümüzün bir unsuru olarak, kalkınmamızda oynayacağı rolleri birkaç örnekle açıklamak faydalı olacaktır. Meselâ değer yönetiminin bir parçası olarak normu ele alalım. Normlar veya kurallar gaye ve hedeflerin başarılmasında gerekli vasıtaların uygulanmasını yürütürler. Her sosyal sistemde uygun veya uygun olmayan davranışları sevkeden, düzenleyen bu “norm” diye ifade edilen kurallar örneğin Doğu bölgesinde sağlığın sosyalizasyonunda önemli göreve sahiptirler. Bir toplumda normlar genel olarak geleneksel ve modern normlar olmak üzere iki gruba ayrılırlar (21). Geleneksel normlar modern tıba yöneliş hususunda engelleyici roller oynayabildiği halde modern normlar tersine teşvik edici ve destekleyicidirler. Sağlık sahasında, Doğu bölgesinde modern tıbbın karşısına folk tababet geniş ölçüde çıkmak suretiyle engelleyici rol oynar. Bu hali geleneksel normlar ile modern normların gerçekleşmesinde görüyoruz. Meselâ Erzurum’un Ilıca bucağına bağlı 37 köyünde hastalığın nedenini mikroba bağlayan fertlerin mikta:ı % 16 dır. Bu husus tablo I. de gösterilmiştir (x).

(20) Charles P. Loomis and A. Beegle, Rural Social Systems. Sh. 3-10 ikinci baskı, Printice-Hall, Sociology Series New York, 1951.

(21) Everett M. Rogers, Diffusion of Innovation, sh. 16, New York, The Free Press of Glencoe. 1962

(x) Orhan Türkdoğan, Doğu Anadolu’da Sağlık-Hastalık Sisteminin Toplumsal Yönden Araştırılması s. 86, 1972

TABLO : I

İlca bölgesinde ferdin hastalığı sebebiyle doktorun tedavi edemeyeceği hastalıkların varlığına olan tutum ve inançları.

İfadeler	N = 298
Hastalığın sebebi pisliktir	30
” ” mikroptur.	48
” ” soğuk ve pislik	42
” ” hasta insanla temas etmek	6
” ” gıdasızlık ve bakımsızlık	18
” ” rutubet	9
” ” Namaz kılmama	3
Doktorun tedavi edemeyeceği hastalık yoktur.	39
Doktorun tedavi edeceği hastalık vardır.	90 x

(x) 13 hasta bu soruya muhtelif cevaplar vermiştir.

Böyle bir geleneksel grup içinde yeniliklerin sunulması her şeyden önce sosyal sistem ve kültür değerlerinin bilinmesi ve ona uygun davranışların düzenlenmesi ile mümkündür. Varsayalım ki sosyal sisteme bağlı bir diğer örnek de statü ve rol süreci olsun. Statü-rol hem görev hemde süreci ifade ederler. Bunlardan statü veya durum yapıyı, rol de süreci temsil eder (22). Sosyal statü hürmet ve prestije dayanan sosyal durumdur. Sosyal rol ise belirli bir statü de fertten beklenen faaliyet şekilleridir.

Statü-rol farklılaşması, sosyal sistemin dış davranış biçimi içinde toplumun gelişme safhasıyla değişir. Sanayi ve teknolojik toplumlarda statü Rol durumu çok yaygın hal arzettiği halde geleneksel toplumlarda umumiyetle doğum yoluyla tayin edilir ve hemen hiç bir farklılaşma göstermez. Doğu bölgesinde halk ilk geniş arazi sahipleri, ağalar ve idareci sınıf arasında çeşitli statü-rol durumları mevcuttur. Bu üç sınıf arasındaki münasebet şekilleri genellikle dikey hareketlilik esasına dayanır. Bir takım geniş arazi sahipleri doğuştan statüleri dolayısıyla yetkiye sahiptirler. Bunlar çoğu defa ileri sürülen yeniliğe mukavemet etmektedirler. Keza idareci kadronun halk ile olan münasebetleri de bürokratik ve verimsizdir (23). Bu yüzden bir çok değişmeler, yeniliklerin halka iletilmesi ve halkla olan ilişkiler samimi, yüz yüze temaslar düzensiz bir kanal içinde cereyan etmektedir. Böylece Doğu bölgesinin kalkınmasında sosyal sistem ve kültür faktörlerini her türlü faaliyetin yaratılmasında “itici güç” olarak düşünmek zorundayız.

(22) Charles Loomis, adı geçen eser. sh. 19-20.

(23) Mustafa Işkan, Tarımın Geliştirilmesinde Sosyal Faktörlerin Etkisi, Türkiye Ziraat Mühendisliği I. Teknik Kongresi. Ankara. 1955. s. 13-14 Keza, Sacit Adalı, Doğu'da Kamu Hizmetlerini Engelleyen Âmiller, 50. Yıl Semineri, 1974, Erzurum.

Son yıllarda Birleşik Devletlerde çiftçilerin kredi ve benzeri problemlere karşı yönelen davranışlarında sosyal sistemin en önemli etken olduğu çeşitli araştırmalarda göze çarpmaktadır (24).

VI. SOSYAL YAPI VE DEĞİŞME :

Bir toplumda değişimin hızı ve derecesi o toplumun yapısı ile uygunluk halindedir. Umumiyetle geleneksel toplumlarda her hangi bir değişim toplumun bütün tabakalarını etkiler. Başka bir ifade ile bu tip toplumlarda meydana getirilecek her çeşit yenilik toplumun kültür normlarına cevap vermek zorundadır. Meselâ doğum kontrolü için toplum fertlerine sunulan bir ilâç, dini liderlerin, aile reislerinin örf ve gelenekleri ve kültür değerleri ile çatışma haline geçmemelidir. Oysaki bir endüstri toplumunda böyle bir yeniliğin kabulü daha fazla rasyonel yargılara bağlıdır. Yani geleneksel toplumlarda değişim, bir örümcek ağı gibi bütün yapının malı olduğu halde, seküler toplumlarda ferdi veya belirli bir grup faaliyetini ilgilendirir. Bu bakımdan değişim, ilerlemiş toplumlara nazaran geri toplumlarda daha güç şartlar altında meydana gelir. Toplumun niteliği ister ilerlemiş isterse geri kalmış olsun, "fizyolojide kan dolaşımı ne ise bir toplumda da kültür değişmesi odur." Doğu bölgesinde başlatılacak olan her türlü kalkınma faaliyetlerinde bu gerçeklere saygılı olmak mecburiyetindeyiz. Çünkü kalkınma sürecinde, en verimli yatırım insan gücü için harcanandır. Böyle bir kalkınmanın koşullarını daha iyi anlamamız için kültür değişmesinin öneme ve tesir sahalarına kısaca işaret etmek faydalı olacaktır.

Bir toplumun sosyal yapısını tayin eden kültür elemanını bazı antropologlar iki bölüme ayırmayı adet haline getirmişlerdir. Hususiyle Malinowski bunlardan biridir. Bu antropologa göre kültür maddi ve manevi olmak üzere iki kısma ayrılır. Bazı ilim adamları da kültürü içe ve dışa ait davranış modelleri olarak tanımlarlar. Biz bu çok yaygın olan tanımların yanında Saunders'ın analitik görüşünü (25) buradaki amacımız için daha faydalı bulduğumuzdan tercih edeceğiz.

1- Kültürün maddi yönü : İnsanın meydana getirdiği bütün dış objelerdir. Gözle görülebilen maddi nesnelerin hepsi bu bölüme girer: Cemaatin mesken tipi, çiftçilik sistemi, ev eşyaları, elbiseler, çiftçinin sapan ve pulluğu kullanması, ev şeklinde değişiklik yapması aslında maddi kültürdeki teknolojik değişmeyi verir. Bu anlamda kültür, "insanın maddi çevreye uyması" diye tanımlanabilir.

(24) Glenn L. Johnson and Mewis K. Zerby. Values in the Solution of Credit Problems. Joe M. Bohlen and George Real, Sociological and Social Psychological Factors Editid by E. L. Baum ve arkadaşları, s. 271-290, 291-303. The İowa State Univ. 1961.

(25) İrvin Saunders, Cultural Factors in Rural Community Development, North Carolina Çöllege. Raleigh, North Carolina, April. 1950. sh. 30-33.

2- Sosyal organizasyon: Aile biçimlerini, ekonomik sistemleri ve hükûmet tarzlarını ihtiva eder. Bu bakımdan kültür çoğu defa "bir toplumun tüm hayat yolu olarak" belirtilir.

3- Kültürün psiko-sosyal sahası: İnançları, tutumları, ideolojileri veya halkın birbirlerine karşı savundukları görüş noktalarını kapsar. Hayatın esas manası veya maksadı psiko-sosyal faktörlerin tesiri altındadır.

Böylece kültür denilen nesne toplumu her yönü ile aksettirir. Şimdi kalkınma halinde olan bir toplumda, hususiyle Doğu bölgesi gibi geleneksel mahiyet arzeden bir bölgede, kültür değişmesinin niçin önemli olduğu noktasına gelmiş bulunuyoruz. Bu da bir kültürde değişme nasıl meydana gelir? Niçin kültür değişmesi kalkınmayı kapsar? gibi sorulara cevap vermekle aydınlığa kavuşacaktır.

Unesco tarafından tesbit edilen 6 ilkeye göre:

1- Her halkın kültürü canlı bir birimdir. Bir sahasında meydana gelen bir değişme diğer sahasına da tesir eder. Eğer bir halkın meselâ çiftçilik tekniğinde bir değişme yapmak istersek onların sosyal organizasyonlarını da değiştirmeliyiz. Çünkü biri diğerini etkiler. Traktör kullanan bir köyde aile yapısında bazı değişmeler meydana gelir. Meselâ kadınlar tarla işlerinde çalışmayabilir. Bu suretle halkın tutumu değişir. Toplamların değişmesi fertleri yeni fikirleri kabüle zorlar.

2- Her insan, kültürü yaşadığı hayat tarzına göre yansıtır. Bu bakımdan kültür şahsiyetimizde meydana gelen yansıtma şekilleridir. Biz kültürün sadece taşıyıcısıyız. Yalnız insan için kültür mevcuttur.

3- Teknik değişimin sunulması, maksatlı olarak başlatıldığı veya sorumlu kimseler tarafından teşvik edildiğinde, bu maksatlı durum sadece ıslah edilmiş hayat şartlarını değil, halkın tüm hayatını da yeniden bütünleştirmek suretiyle bölünmelere karşı müdafaa edecek şekilde etkiler.

Her kültürün küçük birimine kültür unsuru (trait) diyoruz. Meselâ dini pratikler kadar çiftçilik faaliyetleri de birer unsurdurlar. Her hangi bir yenilik gibi yeni bir dini pratik de birer unsurdurlar. Bu kültür unsurları bir topluma sunulduğu zaman kolaylıkla toplumun yapısıyla kaynaşamıyorlar. Bu husus her şeyden önce kültür unsurlarının sosyal yapıya olan yatkınlığı ile ilgilidir. Eğer böyle bir yeniliğin toplum içinde ilerleme meydana getireceği tasavvur edilirse, kaynaşma kültür bütününe (complexity) katılma süreci ile tamamlanmış olur. Meselâ Fuji adası yerlileri alarmlı saati gördükleri anda beğenmişlerdir. Bu kültür unsuru (yani saat) şefin ondan bir tane alıp boynuna asması ile kültürün bütününe (herkes tarafından saatin benimsenmesi) katılmış oluyordu. Burada cereyan eden olay şu: Önce bu kültür unsurunu sadece 1-2 kişi kullanıyor, sonra toplum yapısına mal ediliyor. Bu suretle halkın tutum ve inanışları ile kültür unsurları arasında bir bağlantı meydana gelmiş oluyor.

4- Her kültür yeknesak bir yapıdır ve değişme bu yeknesak kültür içinde vuku bulur. Bu oluşum düzenli bir süreçtir. Değişme, sosyal yapıdaki bu ahenği görmekle mümkündür.

5- Bütün değişmeler yeniliğin sunulduğu halkın mutlak tasvibini almak suretiyle yapılmalıdır. Bu husus kültür değişmesinin biricik ilkesidir. Bu bakımdan hukuki yetkileri kullanarak halka baskı yapmak semereli sonuç doğurmaz.

6- Her değişme fertler yolu ile meydana gelir. Şöyleki bir memleketekte gelir hayvanlarının ıslahı sadece hayvanların ıslahı meselesi olmamalı, asıl hedef halkın ıslahı olmalıdır. Çünkü gelir hayvanın ıslahı herşeyden önce onlara sahip olan halkın da ıslahını gerektirir(26). Görülüyor ki kalkınmanın esas ilkesi, toplum yapısını temsil eden sosyal sistemdir. Toplum fertlerine sunulacak olan her türlü yenilik esasta kültür sisteminde yapılan bir değişme şeklidir. Kültür yapısı ve karakterini tanımadan bir topluma yeniliği kabul ettirmek bilimsel olmayan bir yoldur. Bu anlamda biz kalkınmayı toplumun manevi yapısında meydana getirilen değişmeler olarak kabul ediyoruz.

Ekonomik ve ziraî kalkınma yanında manevi yani insanın yetişmesi, eğitimi ve ihtisaslaşması esas amacı teşkil eder. Bu meselelerin münakaşasına eğitim bölümünde tekrar döneceğiz.

VII. DOĞU BÖLGESİNDE KALKINMAYI ETKİLEYEN SOSYAL YAPI FAKTÖRLERİ

a) Aile ve akrabalık sistemleri: Aile ve akrabalık sistemi sosyal yapının en önemli yönünü teşkil eder. Bilhassa bu husus geleneksel toplumlarda her türlü iktisadî ve teknolojik değişmeleri etkileyici rol oynarlar. Çünkü bu toplumlar da aile, fert sayısı ve büyüklüğü bakımından, modern toplumlardaki küçük aileye nazaran farklı bir kuruluşa sahiptir. Otorite baba veya baba soyuna bağlıdır. Aile organik bir bütündür. Grupdaki münasebet şekilleri, ailede karar verme faaliyetleri aslında erkek otorite hattına dayanır. Umumiyetle ihtiyarlar aile içinde otoriteyi temsil ederler. Bu yüzden her türlü yenilik grup kararına bağlıdır. Ailede fert sayısı arttıkça, geleneksel normlar değişmeye karşı muafiyet kazanırlar. Umumiyetle Türkiye’de şehirlere nazaran köylerde yaşayan aile sayısı daha fazladır (x).

Bu bakımdan ekonomik, sosyal ve tarımsal kalkınma sürecinde ailenin bu geleneksel karakterini hesaba katmak gerekir. Vaktiyle Kars bölgesinde yaşayan Malakanların 86; Kocagöl bölgesindeki Rus Kazaklarının 290 yıl kadar Türk toprakları üzerinde yaşamalarına rağmen toplumumuzla bütünleşememişlerinde bu tür aile yapısı önemli rol oynamıştır(27).

(26) Margaret Mead, Cultural Patterns and Technical Change, s. 288-289, Mentor Book, 1955

(x) Bu rakamlar 1955 yılına attır. 1963 Türkiye İstatistik Yıllığı, Yayın No. 490, Ankara.

(27) Orhan Türkdoğan, Malakanlar Köyü Toplumsal Yapısı, 1971 doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Yayınları,

TABLO : 2
Şehir ve Köyde Aile Büyüklüğü

Aile Büyüklüğü	Şehirde	Köylerde
1 Kişilik aile	74.960	92.156
2 "	187.453	220.077
5 "	226.771	451.733
6 "	157.556	414.253
9 "	29.169	142.991
10 "	15.141	91.212
11 ve daha fazla	24.134	174.095

Doğu Anadolu Bölgesinde yapılan bir kaç araştırma göstermiştir ki, geniş aile tipi halâ özelliğini devam ettirmektedir.

Çekirdek ailede, eğitim ve çocuğun sosyalizasyonu ferdi başarıya dayanır. Çocuk küçük yaşlardan itibaren ferdi sorumluluk ve yetilerine göre şahsiyet kazanır. Böyle bir eğitim ferdi yaratıcılığa teşvik eder. Bu suretle fertte toplumun hemen her alanındaki faaliyetlere katılma ruhu gelişir. Bu bize ferdin yaşadığı çevre ile münasebetini destekleyen liderlik olayının doğmasını sağlar. Modern ailenin en önemli fonksiyonu toplum meselelerine iştirak eden ve sorumluluk taşıyan kitle insanı yetiştirmek olmuştur. Oysaki geleneksel ailede ferdi gelişme yerine gurup dayanışması mevcuttur. Aile karşılıklı yükümlülük esasına dayanır. Ailedeki resmi olmıyan değer normları sert kurallar ortaya koyar. Adeta ailede her şey ferdileşmeye yönelmiştir. Ailenin bu yapısı çoğu toplumlarda ekonomik hayatın istismarına da yol açar. Meselâ Sioux Kızılderililerinde, bütün misafirlerini beslemek ve doyurmak bir ev sahibi için en büyük mecburiyettir. Bu da servet birikimine engel olacağından toplumun gün geçtikçe fakir düşmesine sebep teşkil eder (28).

Bunun gibi bazı toplumlarda ailedeki karşılıklı yükümlülük duygusu işçi ücretinin değerini de etkiler. Meselâ Amerikan Samoa'larında sosyal ve siyasi yükümlülükler ihtimam isteyen seremoni ve merasimler ile değer kazanır. Bu tip âyinler toplum yaşantısında uzun zaman alır. Seremoniye dayanan bu hayat onlar için son derece değerlidir. Oysaki hayatını çalışarak kazanan bir Avrupalı işçi ve köylü için bu asla mümkün olmayan bir şeydir(29). Görülüyor ki aile ve akrabalık yapısı hayatın bütün faaliyet şekillerine etkide bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesine ait aile yapıları ve akrabalık sistemlerinin mahiyeti hakkında

(28) Gordon, Maogregor, Warriors Without Weapons, Chicago, University Press, s. 113-114

(29) Gordon Brown, Some Problems of Culture Contact with Illustrations From East Africa and Samoa, Human Organization, 16, (3) ,11.12.1957

yapılmış hiç bir araştırma elimizde mevcut değildir. Ancak, son yıllarda sıhrî (ritual) akrabalıkla ilgili olarak yapılmış olan bir saha araştırmasında(x) kirvelikğin gruplararası ilişkilerde ve toplumsal kontrolün sağlanmasındaki önemine işaret edilmiştir. Fakat genellikle Doğu bölgesi de bu geleneksel düzenden kurtulamaz. Her türlü değişme ve kalkınma süreçlerinin eğer istenilen başarıyı sağlaması isteniyorsa ailenin bu vasfını gözönünde tutmak gerekir.

b) Sınıf ve tabakalaşma: Bir toplum içinde sınıf yapısı tayin eden en önemli nokta sosyal statüdeki farklılaşmadır. Umumiyetle geleneksel toplumlarda sınıflar arası sosyal mobilite son derece serttir. Bu yüzden geleneksel bir kast sistemi sosyal hiyerarşinin doğmasına sebep olur. Doğu bölgesinde bu alanda yapılmış hemen hiçbir araştırma yoktur(30). Bölgede sosyal kast mevcuttur. Fertlerin sahip olduğu sosyal statü ya doğuştan veya lakap, şöret ve zenginliğe dayanır. Maraba, ortakçı veya gündelikçinin mal sahibi oluşu başka bir deyimle tabakalar arası dolaşım son derece zayıftır.

Bu yüzden sınıf yapısı ile ilgili bir takım sosyal değerler ortaya çıkar ki bunlar da ekonomik gelişmeye ve teknolojik ilerlemeye çoğu defa engel olur. Çünkü sınıf menfaati her şeyin üstündedir. Foster'ın gösterdiği gibi geleneksel toplumlarda bazı zümre ve fertlerin müktesep hakları (Vested interests) vardır ki (31)bunların değişmeye karşı koymaları menfaatleri icabıdır. Meselâ köy ebelei, folk doktorlar modern tababetin köy halkı içinde yayılmasına razı olmazlar. Aksi taktirde statülerini muhafaza etmekte güçlük çekerler. Erzurum'da yapılan bir araştırmada (32) bu husus aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

TABLO : 3

Modern doktor - geleneksel doktora karşı
İlca halkının tutumları

Hasta olduğunuzda doktoru tercih edermisiniz?	
Tepkiler	Fert sayısı (205)
Evet	74
Hayır	130 (x)

(x) Bir kişi cevap vermemiştir.

(x) Paul J. Magnarella and Orhan Türkdoğan, Descent, Affinity, Ritual Relations in Eastern Turkey, American Anthropologist. Volume 75, Number 5, October: 1973. Keza, Ayşe Kudat, Kirvelik, 1974.

(30) Amiran Kurtkan, Erzurum'da sosyal mobilite. İktisat Fakültesi mecmuası s. 115-136, No. 3-4, 1963 İstanbul

(31) George M. Foster, Traditional cultures, Harper, 1962 s. 104-115

(32) Orhan Türkdoğan, Doğu Anadolu'da Sağlık-Hastalık Sisteminin Toplumsal Araştırması, 1972.

Tabloda görülebileceği gibi halkın ancak % 36 sı hastalık esnasında doktoru tercih etmektedir.

c) **Arazi tasarruf biçimleri:** Burada bilhassa mülk sahiplerinin absentee müessesesinin yaygın bir durum arzemesi, arazi işleten mal sahiplerine nazaran farklı bir durum ortaya çıkarır. İkinci durumda "ağa" veya mal sahibi çoğu defa mahiyetinde çalışan işçilerin eğitime, tutum ve inançlardaki değişmelerine taraftar olmadığı halde birinci şıkta ortakçılar çiftçilik faaliyetlerinin makinalaşmasına ve köye girmesine engel olurlar. Hatta modern bir ziraatın icabı olan sun'i gübre için ihtiyaç hissedilen sermaye artışına, fazla iş gücüne, makinalaşmaya olan heveslerini teşvik etmek çok güçtür (33). Bu mesele bütün geleneksel toplumların karşılaştığı en önemli hususlardan biridir. Doğu bölgesinin bazı illerine ait aşağıdaki tablo bize bu gerçeğin hakiki yönünü göstermektedir.

TABLO : 4

Doğu Bölgesine ait 6 ilde arazi sahibi ve ortakçı münasebetleri (x)

İl	Köy sayısı	Köyde arazisi olup başka yerde oturan		Ort.	İşletme durumu	
		Var	Yok		Kiracı	Mal sahibi
Ağrı	544	168	376	130	1	91
Mardin	708	318	390	275	10	78
Kars	764	397	367	91	81	301
Tunceli	414	224	190	145	30	61
Bingöl	325	146	179	115	8	18
Van	546	138	408	106	—	51

(x) Köy işleri ve İmar İskân Bakanlığı Envanter Etüdları Sonuçları.

Bu tabloda görülebileceği gibi işlenen arazinin % 59'u ortakçının yönetimi altındadır. Keza köyde arazisi olup başka yerlerde oturan şahısların oranı da % 42 dir. Bu rakamlar bize absentee müessesesinin doğuda ne kadar yaygın olduğunu gösterir. Ortakçı ve absentee müessesesi arasındaki münasebet şekilleri üzerinde hiç bir sosyal araştırmanın bulunmayışı, doğuda meselenin ne durumda olduğunu güçleştirmektedir. Fakat, gerçek olan şudur ki, karşılıklı sınıf menfaatları; nüfusun % 60.6 sının köylü olduğu bir ülkede (x) teknolojik gelişmelere ve modern zirai metodların kabulüne engel olabilecek mahiyettedir.

(33) Ralph Linton, *Cultural and Personality Factors, Affecting Economic Growth*, (The Progress of Underdeveloped Areas, Edited by Berth F. Hoselitz), s. 81 82 Chicago Press, 1952

(x) DPT, 1974 icra plânı programı s. 318,

d) Dinî sistemler: Hatta geleneksel toplumlarda dini hayat; ekonomik, sosyal, siyasi müesseseler ile kültürel normların özünü teşkil eder. Din kültürün holistic yapısına hâkimdir. Aslında kültürün sosyo-psikolojik yönünü teşkil eden inanç ve faaliyet şekilleridir. Bu bakımdan arkayık bir toplumda değişme ajanı, zirai yayım servisi uzmanları toplumun kültür yapısındaki dinî etkenliğin derecesini tesbit etmeden hiçbir değişmeye gidemezler.

Bilindiği gibi, dünyanın her yerinde yaygın olan görüş şudur: "Halk değişmeyi kabul eder". Fakat, bunun zıddı da doğrudur: "Halk değişmeye karşıdır". Bununla beraber, değişmeye mukavemet, kabul etme sürecine nazaran daha çok göze çarpar (34). Böyle bir oluşumda dinî motifler en müessir olanıdır.

Din, bâzı toplumlarda değişmeyi meydana getireceği gibi bâzı toplumlar da engelleyici rol oynayabilir. Bilhassa geri kalmış, geleneksel toplumlarda irrasyonel değerlerin büyük ölçüde değişmeyi engellemeleri yeniliğin yayılmasını güçleştirir. Bunun en tipik örneğini, Budist toplumlarda veba ve benzeri hastalıkların önlenmesi için Batılı uzmanların hastalığın sebebi olan hayvanları yok etmeleri tafsiyelerinin, "hiç bir canlı öldürülemez" inancıyla reddedilmesinde görülebiliriz (35). Nitekim Doğu bölgesine mensup bazı köylerde halkın merinosu domuza benzeterek beslememelerinde aynı tip tutumların rol oynadığını müşahade etmekteyiz. Bu örnekleri çok yönlü olarak Doğu bölgesinin sosyal yapısında gösterebiliriz. Kalkınmanın asıl hedefi sosyal yapı ve değer yönelimini göz önünde tutmaktır. Çünkü kültür ve bir unsuru olan sosyal yapı birbirlerini tamamlayıcı mahiyette olup, her yenilik veya değişme "dengeli faktörler" denilen bir süreçle gerçekleştirilir. Bir bölgenin kalkınması için farklı bir kültürün metod ve teknikleri benzetme yolu ile bünyeye adapte edilmeye çalışılırken aynı zamanda çok dikkatli olmak gerekir. Son günlerde bu tip eğilimlere basında sık sık rastlamaktayız. Meselâ Doğu bölgesine ait bir araştırmada (37) Doğu bölgesinin kalkınması için G. İtalya tecrübesi ileri sürülmektedir. Zirai yapı, coğrafi faktörler, nüfus dağılımı ve ekonomik yönlerden bu iki bölgenin birbirlerine benzer olduklarından dolayı aynı kalkınma zihniyeti içinde Doğu bölgesinin de kalkınabileceği iddia edilmektedir. Bu görüşte unutulmuş önemli nokta kültürel yapı faktörüdür. Kültürel yapının kalkınmadaki önemini işaret etmek için bir örnek vermek kanaatimce meselenin daha iyi aydınlatılmasına yardım edecektir. Bütün fiziki benzerliklere rağmen her iki memleket arasındaki esas fark kültür ve sosyal yapı farkına dayanır. Meselâ; İtalyan modeli aynen

(35) George M. Foster, adı geçen eser, s. 79.

(36) Orhan Türkdoğan: Seçilmiş bazı yerli ve göçmen zümrelere üzerinde sosyal değişme modelleri, İktisat Fakültesi mecmuası İstanbul Üni. Nisan 1962 No. 344 s. 158.

(37) Osman Okyar, Doğu Bölgesinin Kalkınması, Siyasal Bilgiler Fakültesi İskân ve Şehircilik Derneği yayını No. 3 Ankara 1966

Doğu Anadolu Bölgesine uygulandığında değişimin gerçekleşmesi için ön şart olan insan faktörleri ortaya çıkacaktır. Şöyle ki, İtalya'da aile yapısı ferdiyetçi (intividual) karakterdedir. Ailede her fert iş gücü birimini teşkil eder. Halbuki Doğu bölgesinde aile ataerkil tipte olup, sadece baba iş gücünü temsil etmektedir. Şimdi aile işletmelerinin yapılarında değişme yapmak ve daha fazla kazanç imkânları aramak için hiç şüphesiz bütün aile fertlerinin iş sahalarında çalışabilecek nitelikte olmaları gerekir. Bu misal iki farklı kültüre aynı olan modeli uygularken ortaya çıkan güçlüklerden sadece bir tanesidir. Kısacası endüstriyel gelişme, zirai ve teknolojik kalkınmada toplum yapısı önemli bir etkidir. Hatta modern toplumlar için de aynı faktörlerin geçerli olabileceğini kuvvetle söyleyebiliriz. Nitekim son yıllarda Unesco'nun Belçika, Fransa, İngiltere, İtalya, İsveç ve İsviçre gibi Avrupa'nın 6 endüstri toplumunun gelişmesinde toplum yapısının önemini açıklayan bir araştırmasının (38) modern memleketlerdeki faktörlerinin tıpkı ananevi cemiyetlerdeki kadar gerekli şart olduğunu bize göstermektedir.

Yazarlara göre: Endüstri, eğitim, mahalli hükûmet, spor ve diğer bir çok faaliyetler toplum yapısının tezahüründe "beraber olma" duygusunu geliştirir. Endüstri, iki yönlü bir durum arzeder. Ya toplum yapısının bir kısmı olarak gelişir veya bu yapıya düzensizlik getirir. Endüstrinin bu etkileri hayatın diğer faaliyet yönleri ile dengeli hale getirilebilir. Her insan ancak toplum (community) üyeliğinin verdiği vasıflara göre zihni ve duygusal hayatını ahenkli kılabilir. Bu esas ihtiyaçların iyi tatmin edilmemesi fertlerde hastalık ve intibaksızlıklar yaratır.

VIII. SOSYO-EKONOMİK YAPI VE EĞİTİM:

Doğu bölgesinin zirai ve ekonomik yönden kalkınması teknolojinin ilerlemesi ve sanayileşmesi meselesi günümüz düşünürlerini en çok uğraştıran bir konudur. Biz öncelikle bölgenin bu yönlerden kalkınmasını sağlayan ve temelde yatan insan faktörlerine temas etmek istiyoruz. Bu bakımdan ilkin eğitim kavramını ele alacağız. Günümüzde eğitime verilen anlamlar değişmektedir. Fakat kalkınmada insan faktörleri üzerinde duran bilim adamları en çok bir noktada fikir birliğine sahiptirler ki, bu da kalkınmada eğitimin gittikçe artan bir önem kazanması hususudur. Bu gelişme, ekonomistler ile sosyal antropologlar arasında ortak değerler sistemine dayanmaktadır. Ekonomik büyüme bir taraftan sosyoloji ve antropoloji kavramlarını bünyesine aktarırken, diğer taraftan antropoloji ve sosyoloji bilimleri değişimin ana esaslarını karşılıklı kültür araştırma (Cross-cultural research) tekniklerine göre değerlendiriyorlar. Bilhassa üretim teknikleri, geçim seviyesi kullanılan aletlerin vasıflandırılması ile eşya ve hizmetleri içine alan sosyal

(38) The Community, Factor in Modern Technology, Unesco Tensions and Technology series by Jerome F. Scott R.P. Linton, Unesco 1952.

münasebetlerin çözümlenmesi aslında ekonomik antropolojinin bir ödevidir. Bu okulun en önemli temsilcileri de B. Malinowski ve M. J. Herkskovist'dir.

Son yayınlara bir göz attığımız zaman sosyo-antropolojik görüşlerin ekonomik yapıyla olan münasebet şekillerine tanık olabiliriz. Lâtin Amerika'da ekonomik kalkınmanın sosyal yönleri, soysal değişme ve ekonomik kalkınma, sanayileşme ve toplum; ekonomik büyümeye tesir eden kültür ve şahsiyet faktörleri; şehirleşme ve ekonomik büyüme (ve benzerleri) gibi insan faktörleri ile ekonomik ve zirai kalkınma biçimleri arasında yakın bir etkileyici ilişki arama gayreti bunlar arasındadır. Bu bakımdan eğitim sisteminin Doğu bölgesinin kalkınmasını etkileyen motor faktör olarak burada temas etmek faydalı olacaktır. Bazı bilim adamları eğitimi "müstakbel davranış biçimlerine göre değişmeyi yöneltten idrak edilmiş bir tecrübe anlamına" gelir şeklinde tanımlıyorlar (39).

Burada ferdin faaliyetlerini sevk etmek için ona yardım eden bilgiler yolu ile hayat içinde kazanılmış tecrübenin tümü esastır. Bu bakımdan ekonomik gelişme insan davranış biçimlerine bağlıdır. Çünkü "eşya ve hizmetlerin (output)u arttığı vakit ekonomik büyüme ortaya çıkar." Bu faktörlerin inkişaf seyri de insan bilgisinin üstün vasıfta kullanılması ile mümkündür. Bu bakımdan ekonomik büyüme ve her türlü teknolojik ilerleme aslında birikmiş bilgilerin fertlerde meydana getirdiği alışkanlık haline gelmiş ustalık, yeti ve tecrübenin sonucudur. Warton bu tip bilgiyi "Kalkınmaya ait bilgi" ve süreci de "Kalkınmaya ait eğitim" olarak ifade ediyor. Gerçek veya temel eğitim çevre şartlarını değiştiren, sermaye birikimini teşkil eden ve üretimi artıran bir süreçtir. Modern eğitim bünyesinde, okuma yazma ve hesaplama tekniği gibi üç önemli ustalığı taşır. Bu ustalıklar Warton'a göre ilkin daha fazla bilginin naklini kolaylaştırır ve islah eder; ikincisi doğrudan doğruya üretimi etkiler (40).

Kalkınmaya ait bilgi, tarım sahasında çalışan insanların modern tekniği kullanmaktaki davranışlarını; hayvan besleme, suni gübre, yeni tohum cinslerine ait tutumlarını etkiler ve teşvik edici rol oynar. Kalkınmaya ait eğitim de orta dereceli meslek okulları ile yayım eğitimini ihtiva eder. İlerlemiş toplumlarda bu iki kuruluşun tarımsal, sağlık ve ekonomik kalkınmada ne kadar büyük tesiri olduğu kuşkusuz hiç birimizin meçhulü değildir.

Burada Türk yazarlarını da yakından ilgilendirdiği için ilk öğretimin kalkınmamızdaki durumuna işaret etmek istiyorum. Bazı düşünürlerimiz, özellikle Mümtaz Turhan, kalkınmamız için ön şart olarak: Birinci sınıf bilim adamının bir an önce yetiştirilmesini ön görürken, şimdilik topyekûn bir ilk öğretim sefer-

(39) Clifton R. Wharton Jr., The Role of Education in Agricultural Growth, The Agricultural Development Inc New York 1963, s. 2-3

(40) Clifton R. Wharton a. g. k. s. 12-13

berliğinin kalkınmamız hususunda fazla bir şey getiremeyeceğini ileri sürmektedir (41). Bu görüş bazı Batılı yazarlar tarafından da desteklenmektedir. Onlara göre: a) Radyo, televizyon gibi kitle haberleşme araçlarının gelişmesi günümüzde okuyup yazmayı önemli kılmıyor; b) öğrenme, görme ve işitme ilkelerine dayanıldığına göre, yukarıdaki vasıtaların yayılması istenilen arzuyu sağlamaktadır; c) okuyup-yazmanın kalkınma üzerinde ya az veya derhal tesiri olmadığı gibi, öğretilen bilgilerin de halkın günlük hayatı ve ihtiyaçlarıyla doğrudan doğruya ilgisi yoktur; d) okuyup-yazma bilmeme sürecini topyekûn tasfiye etmek geri kalmış bir toplum için ağır bir yükür.

Gerçekten de bazı ilerlemiş veya geri kalmış toplumların sanayi durumları ile okuyup yazma süreci arasında bir münasebet aramak istersek, çoğu defa ters sonuçlar elde edebiliriz.

Nitekim Golden (42) gösterdi ki, eğitim süreci sanayi toplumları ile mukayese edildiğinde bazı hallerde geri bazı hallerde ileri seviyede bir durum arzetedir. Golden'in örnekleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

TABLO : 5

Endüstriyel gelişmeye nazaran okuyup yazma oranının yüksekliği

Bulgaristan	Kolombia
Kostariko	Polonya
Ekvator	Filipinler
Endonezya	Romanya
Tayland	
Endüstriyel gelişmeye nazaran okuyup yazma oranının azlığı	
Mısır	Libya
Hindistan	Endonezya
Nepal	İran
Güney Afrika Birliği	Irak
Türkiye (x)	

(x) Biz ilâve ettik.

Bu iki örnek, aslında, ilkökul eğitim sisteminin lüzumsuzluğuna değil, eğitimin dar anlamda ve sadece belirli formel kurumlar için bürokratik veya vasat insanlar yetiştirmesini tenkid etmektedir. Gerçek eğitim kitleyi hedef kabul eden ve toplum yapısını değiştirecek bilgi ve ustalıkları ileten bir öğreti sistemidir.

(41) Mümtaz Turhan: Where are we in westernization? İkinci baskı, Translated by David Garwood s. 46-67, İstanbul 1965

(42) Hilda Herdz Golden: Literacy and social change in underdeveloped countries, Rural Sociology, vol. 20, No. 1 March 1955 sahife 4-6

Bu bakımdan eğitim felsefesi kalkınmaya yönelmelidir. Sadece bir takım bilgileri öğrenciye iletmek ve onun zihnini techiz etmek gerçekten verimli olamaz. Bu anlamda bir eğitim ferde ilkokul veya okuyup yazma bilgisini sağlarken, bir taraftan ferdin sosyal statüsünün yükselmesini, diğer taraftan da toplumun ıslâh çarelerini hazırlar. Bu husus modern eğitimin esas amacıdır. Türkiye’de durum nedir? Bizde eğitim klâsik anlayıştan henüz kurtulmuş değildir. Formel eğitimin ilkokul-üniversite kademeleri, çocuğu hayata hazırlayacak mahiyetten çok hafıza gücüne dayanan teorik ve çoğu defa gerçek hayata intibak etmeyen bir eğitimidir. Plânlama bunu şöyle ifade etmektedir: Toplumun, eğitim seviyesinin yükseltilmesine ve Türk toplumunun ihtiyaç ve şartlarına uygun insan yetiştirilmesine büyük bir öncelik verilmek gerekir (43). Keza, Necmettin Candan’a göre; öğretim metodlarımız ilk, orta ve yüksek öğretim okullarımızda hâlâ ansiklopedik bilgileri ve detayları ezbere bilmeyi zorlayan bir seyir içinde devam ettirmektedir (44).

Nitekim bazı tanınmış Amerikan sosyologları özellikle Parsons, Stouffer ve Kluckhohn ilkokulu sosyal hareketlilik ve belirli bir statüye varmak için bir araştırma laboratuvarı olarak kabul ederler. İşte eğitim bu anlamda bir sosyal sistemdir.

Bugün modern eğitimin Bos’a göre iki önemli hedefi vardır: 1) Günümüzde eğitim, sadece eğitimcilerin incelemesi gereken bir konu değildir artık. Günümüzde eğitimin ekonomik fonksiyonu eskiye nazaran artan bir önem kazanmıştır. Böylece gelişme teknik başarıların kişi başına düşen yüksek gelir seviyesine değil, işgücündeki eğitim seviyesi ile araştırma ve eğitime ayrılan kaynakların nisbetine dayanır. 2) Az gelirli ülkelerin kalkınması, sadece maddi yatırımlar için mali imkânların varlığına değil, hiç olmazsa aynı derecede gerektiği kadar vasıflı insan yetiştirilmiş olmasını da gerektirir. (45)

Böylece ekonomik gelişmeyi meydana getiren sermaye ve emek yanında insan gücü için yapılan yatırım yani eğitim de üçüncü boyutu teşkil etmektedir. Son millî eğitim raporlarına göre: memleketimizde ilköğretim çağındaki nüfusun % 80’inin okula gitmekte olmasına rağmen henüz her üç köyden birisinde okul bulunmamaktadır. İlkokulu bitirenlerin % 60 na yakın bir kısmı daha sonra herhangi bir okula gitmemektedir. Bugün 6 yaşın üstündeki nüfusun % 50 de nfazlası okuyup yazma bilmemektedir. Batı memleketlerine göre

(43) 1. Beş yıllık kalkınma plânı, 1963 Ankara s. 441.

(44) Necmettin Candan, Türkiye’de eğitim sorunları, s. 15. Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferansı, V. konferans 1966

(45) Handricus C. Bos, İktisadi gelişmede eğitimin değerleri, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferansı, V. Konferans 1966 İstanbul.

yüksek öğretimde % 19; ilköğretimde % 29; orta öğretimde % 57 geriyiz. Teknik öğrenimden faydalanan öğrenci bakımından Batı Avrupa ülkelerinden % 80 geri durumdayız (46).

Durum Doğu bölgesi için düşünülürse bu rakamlar daha korkunçtur. Bazı Doğu illeri için okuyup yazma oranı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (47).

TABLO : VI

Beş Doğu ilinde okuyup yazma oranı

İlin adı	Türkçe okuyup yazma bilenlerin sayısı	%
Tunceli	29.181	22.5
Van	18.226	10.3
Ağrı	22.446	12.2
Mardin	28.189	10.4
Kars	104.590	22.2

Bir taraftan klasik müfredat programı diğer taraftan teorik eğitim sistemi Doğunun kalkınmasına maalesef yardımcı olacak durumda değildir. Yukarıdaki rakamlar gerçekten her Türk aydınını düşündürücü mahiyette olsa gerek. Nitekim diğer bir tabloda (1927-1960 devresinde) okuyup yazma oranının ne kadar yavaş gittiğini görebiliriz.

Keza eğitimimizin bir diğer açmazı da okula devam eden kız-erkek öğrenci oranı arasındaki büyük farktır.

TABLO : VII

Cinsiyete göre öğrencilerin dağılımı 1960-1961

Kademeler	Erkek (%)	Kadın (%)
İlkokul	63	37
Ortaokul	76	24
Lise	74	26
Üniversite	80	20
Teknik ve Mesleki okullar	70	30

Oysaki ilerlemiş toplumlarda kadın erkek oranı dengeli bir durum arzederken bizde ilkokuldan lise öğrenimine kadar her kademedede 3 erkeğe karşılık bir kız

(46) Necmettin Candan, a. g. m.

(47) Köy İşleri Bakanlığı, Köy Envanter Etüdları.

bir üst sınıfa devam ederken, üniversitede her 4 erkeğe mukabil 1 kız çocuğu yüksek öğrenimini yapmaktadır. Şu halde Doğu bölgesinin kalkınmasında eğitimin hedefleri ne olmalıdır?

Bu husus her şeyden önce temel eğitim denilen okul programında değişmeler meydana getirmekle mümkündür. Yani ilkokuldan üniversiteye kadar her seviyede müfredat programlarının ülke kalkınmasının şartlarına uygun olmasını sağlamak gerekir. İkincisi teknik eğitime özel bir yön vermenin gerekliliği: Plânlama bu hususu "sanayi içinde eğitim olarak" ifade etmektedir. Ayrıca orta dereceli meslek okulları ile yetişkinlerin eğitimi akşam okullarının geliştirilmesi bu yönden desteklenmelidir. Böylece eğitim işgücünde yaratıcı olmalıdır. Üçüncü olarak üniversitede eğitim sisteminin ıslâhı meselesi ile karşılaşılıyor. Üniversite, statükoyu devam ettiren, fildişi kulesi içine çekilmiş teori geliştiren kurumlar değildir. Günümüzde üniversite, araştırma yapan ve bu araştırmayı bazı kanallar yolu ile halka götüren kuruluşlardır. Bu anlamda üniversitenin görevleri:

A) Kültürel: bu fonksiyon en yüksek seviyede bilgi vermek ve çok okumuş bir seçkin grup meydana getirmektir.

B) Bilimsel araştırma; her türlü pragmatik düşünce dışında, sınıf gerçeklere yönelen bilimsel metod ve araştırma ruhunu geliştirmek.

C) Meslekte ihtisaslaşma; teknik eleman, mühendis, doktor, iktisatçı, kimyager ve daha başka profesyonel kadroyu yaratmaktır.

D) Toplum ve iktisat üzerindeki güçlü etkisi.

Sanayinin bir yarışma şeklindeki gelişmesi için önemli, toplumsal ve siyasal değişiklik için şart olan bilginin günümüzde çabuk gelişmesi nedeniyle üniversitenin topluma karşı güçlü bir sorumluluk duygusu taşıması ve fildişi kule içine kapanmaktan kurtulması ve sanayi ile yakından ilişkiler kurması şarttır (48). Bu bakımdan bir halk üniversitesi olarak kurulmuş bulunan Atatürk Üniversitesi'ne Doğu bölgesinin kalkınmasında büyük görevler düşmektedir.

Nihayet bir diğer husus da yayım servisine ve yayım eğitimine önem vermek. Yayım servisi üniversitedeki çareyi ıslah edici yeni bilgi ve teknikleri halka ileten, halk ile üniversite arasında köprü rolünü oynayan modern kuruluşlardır. Üniversitenin bu husustaki görevi, yayım eğitimine dayanan bir yetiştirme sistemine bünyesinde yer vermesi ile tezahür eder. Japonya ise yayım servisi dışında kendi bünyesine uygun mevzii tecrübe istasyonları, köy tarımsal birlikleri ve diğer buna benzer kuralları vasıtası ile bu görevi icra ettiler (48). Sonuç olarak denilebilir ki, doğu bölgesinin kalkınması, Türk eğitim sisteminin "insan sermayesinin teşkili"

(48) T.W. Chult, Reflection on Investment in Men, Journal of Political Economy, Vol. LXX, No. 5 Oct. 1962 s. 1-8

problemlerine yönelmesi ile mümkündür. Ancak bu suretle ekonomik ve tarımsal kalkınma gerçekleşebilir. Memleket problemlerine yetki ile el koyan üstün bilimsel kadronun yetiştirilmesi de üniversitenin eseri olacaktır. Nitekim W. Schuldz'un yargısına göre: Tevarüz eden kabiliyetlerdeki farklılıklar yolu ile sağlanan kazançlar hariç, gelirdeki farklılıkların çoğu insan gücü ile yapılan yatırımların sonucudur.

IX. ZİRAİ-ENDÜSTRİ SİSTEMİ:

Türkiye'de kalkınmanın alternatifleri üzerinde yapılan tartışmalar öncelik bakımından henüz istikrar kazanmış değildir. Bu tartışmaları şöyle sıralayabiliriz.

a. Tarımı temel endüstri olarak kabul eden görüş: Buna göre kalkınma, ancak tarımsal kaynakların geliştirilmesi ile gerçekleşebilir. Tarımsal kalkınma ekonomik kalkınmayı da gerektirir. Çünkü: a) İktisadi gelişme, tarımsal ürünler talebinde önemli bir artışla karakterize edilmektedir. Talep büyümesine uygun olarak gıda maddeleri arzında bir genişleme sağlanamayışı iktisadi büyümeye ciddi şekilde engel olabilir; b) bilhassa gelişmenin ilk safhalarında tarımsal mahsullerin ihracındaki bir genişleme, geliri ve döviz kazançlarını artırmada en ümit verici vasıtalarından biri olabilir; c) imâlât ve ekonominin diğer gelişen sektörleri için gereken iş gücü bilhassa tarımdan çekilmelidir; d) tarım az gelişmiş bir ekonominin hakim sektörü olarak, temel yatırımların ve yan endüstrilerin gelişmesi için sanayiye net yardımda bulunmalıdır; e) tarım nüfusunun artan safi nakit gelirleri sınai gelişmeyi teşvik edici bir unsur olarak önemli olabilir(49). Bu beş önerme bize ekonomik kalkınmada tarım sektörünün niçin hayati bir faaliyet alanını teşkil ettiğini göstermektedir. Ayrıca Türkiye'de zirai kalkınmayı zaruri kılan sebeplerin başlıcaları şunlardır.

1. Köylerde barınan nüfus kötü beslenme şartları altındadır.
2. Nüfus gittikçe gelişmektedir.
3. Temel sektörü teşkil ettiği için ekonomik ve sosyal kalkınma bakımından sağlanan vergiler büyük gelir kaynağı teşkil edecektir.
4. Benzer sebeplerden dolayı ziraat tasarrufa yardımcı olacaktır.
5. Zirai ihtiyaçlar dış mücadeleye sebep olacak bu da giderek sanayi faaliyetleri için bir pazar yaratacaktır.
6. Zirai kalkınmanın eksikliği diğer kalkınma sahaları için bir fren teşkil edebilir.

Tarıma öncelik verenler; kalkınmasını gerçekleştirmiş bir devlet olarak Japonya misalini ileri sürmektedirler.

(49) Bruce F. Jonston and John W. Willer, a. g. e. s. 247-248.

b. Tartışmanın ikinci yönü önceliği sınai kalkınmaya veriyor:

Ekonomik sahada hızlı bir kalkınma için endüstri en müessir yoldur. Nitekim plânlama en büyük hızı sanayi sektörüne aktarmıştır.

TABLO : VIII

	1973 Plân hedefi	Gerçekleşme
Sektörler	%	%
Tarım	3.7	-8.8
Sanayi	11.2	13.1

DPT, 1974 icra planı programı s. 33

c. Hem tarım hem de sanayi sektörünün dengeli büyüme taraftarları: Buna rağmen geri kalmış memleketler için her iki büyük sektöre birden yatırım yapmanın güçlükleri de daima ortaya atılmıştır. Bu dengeli kalkınma, bir memleketin imkânlarını eşit şekilde bir taraftan endüstri sahasına diğer taraftan da tarımsal sektörde kullanmak sureti ile istenilen şekilde gelişmeyi sağlamak esasına dayanır.

d. Ziraî - sınai kalkınma :

Bunu "tarımsal sektörün bünyesi içinde sanayileşme" diye ifade edebiliriz. Doğu kalkınmasında bu dördüncü görüşün ele alınmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz. Ziraî-Endüstri 1) ağır endüstriyi ihtiva etmiyor, 2) ziraî malların bizzat köylünün teşkil edeceği kooperatifler yolu ile pazarlanması imkânlarını sağlayacak 3) köylünün sosyal produktivite gücünü artıracak; 4) köyler kısa zamanda ticari bir yapı hüviyeti kazanacaktır. 5) Günümüzün gelişmiş toplumlarında endüstri ve çiftçilik faaliyetleri birbirine çok yaklaşmıştır. Bu süreç adı geçen memleketlerde modern ziraatın doğmasını da sağlamıştır. Bu yeni sisteme bazı bilim adamları "Agribusiness" (50) ismini de vermektedirler. Nitekim, Davis'e göre modern bir ziraat, çiftçilik ve imalât üretimlerinden ayrılamazlar.

Doğu Anadolu için kalkınma projesinde, ağır endüstri dışında çiftlik mahsüllerinin değerlendirilmesi, imalât maddesi haline getirilmesi, pazar kaynaklarının bulunması tek yoldur. Bu da ancak tarım kaynakları ile endüstrinin birbirine yaklaşması ile mümkündür. Bir örnekle bu konuyu açıklamak istiyorum. Meselâ, süt üretimini ele alalım Hayvanlardan elde edilen süt hiç bir zaman Doğu bölgesinde pazara getirilemez. Yağ, peynir, yoğurt doğrudan tüketilir. Yerli peynir çoğu defa Edirne peyniri ile rekabet yapamaz. Bazı yerlerde sütler mandra-

(50) John H. Davis, From Agriculture to Agribusiness, Harvard Business Review, 34, 107-115, 1956

ya çok ucuz satılmak suretiyle üretici, malının hakiki değerini elde etmekte güçlük çeker. Bunun için köylünün bizzat kooperatifleşmeye gitmesinde zaruretler vardır. Bu kooperatif, sütleri satın almak, soğuk hava depolarına stoklamak ve şehir istihlâk merkezlerine sürmek sureti ile hem aracı sınıfı ortadan kaldırmış olur, hem de köylünün malı değer kazanır. Böylece köylü zamanla disiplinli iş hayatına intibak etmiş olur. Bu kooperatifler yağ, peynir, yoğurt, yumurta ve benzeri hayvansal gıdaları da aynı şekilde yöneltmekle ayrıca bünyesinde bu işleri idare eden belirli bir zümrenin de ihtisâşlaşmasını sağlayabilir. Bir örnek de Dursunbey'den vermek istiyorum. Dursunbey'de başlıca gelir kaynağı elmacılıktır. Mevcut 3 000 dekarlık arazinin 2.700 dekarı elmalıktır (51). Bu elmalar henüz çiçek açmışken komisyoncu ve çeşitli araçlarla kilosu 70-80 kuruştan satılır. Aynı elma 2-3 ay sonra İstanbul ve Ankara piyasalarında kilosu 4 liradan alıcı bulur. Şimdi böyle bir bölgede bir elma kooperatifi kurulmuş olsaydı yapılacak ilk iş soğuk hava deposunu kurmak ve köylünün malının stok edilmesini temin etmek olurdu. Hatta iki yıl içinde kooperatif sağlanan kâr ile bir konserve fabrikası dahi kurabilir, Balıkesir ve civarlarında satış mağazaları açabilirdi. Bütün bunlar Doğu bölgesinin zirai ve ekonomik yönden kalkınması için zaruri olan şartlardır. Bu bakımdan kanaatımıza göre Doğunun kalkınması çiftçi kooperatiflerinin kurulması ile mümkündür. Meselâ Birleşik devletlerde bu tip kooperatiflerin 1955 yılında 7.5 milyon üyesi vardı. Ve tüm kooperatifler de 10 milyar dolarlık ticari faaliyette bulunmuştu (52). Kooperatiflerin sayısı da 1930 da 12.000 iken; 1958 de, 9.800'e inmiştir. Çünkü bazı kooperatifler kendi aralarında birleşme temayülü göstermiştir.

Kooperatifçiliğin Doğu bölgesinde bir an önce başlatılmasında bir diğer hayati faktör de arazinin son derece küçük parçalara ayrılmış olmasıdır. Bu husus ekonomik kalkınmayı da güçleştirmektedir. Çünkü arazinin büyük işletmeler halinde olmayışı, çalışan nüfusun bir kısmının doymasına bir kısmının da aç kalmasına yol açar. Gerçekten bu durum adı geçen bölgede kalkınmayı engelleyen en önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu hâl zirai makinanlaşmayı da imkânsız kılmaktadır.

Erzurum'da nüfusun % 69 u (0-50) dönümlük aile işletmelerine sahiptir. Bu hal hem tarım sahasındaki ilkeliliğin hem de gizli işsizliğin bize hakiki sebeplerini göstermektedir. Bu durum, dağınık köyler dolayısıyla, Doğu bölgesinde daha da güç şartlar yaratmıştır. Takriben bugün Türkiye'de 20.000 köy ve 22.000 e yakın köy altı yerleşmeler ile gerçekten bir toprak reformunun yanında, bir de köy reformunu gerektirmektedir. Bu da köylerin konsolidasyonu sorunudur. Köy-

(51) Orhan Türkdoğan, Beşikdüzü ve Dursunbey bölge monografileri, 1971

(52) Anne L. Gessner, Statistics of Farmer Cooperatives, 1954-1955 U.S.D.A., 1957

lerin konsolidasyonu takriben 20 köyün bir cazibe merkezi etrafında toplanarak sayılarını 2.000 merkez köye indirmek suretiyle çözümlenebilir. Her merkez köy bir bölge okulu, sağlık ocakları, kooperatif kuruluşları, küçük ticarî işletmeler ve benzeri tesislerle donatılmış bir duruma getirilmelidir. Konsildasyon hiç bir zaman dağınık köyleri yıkıp birleşik köyler kurmak anlayışına dayanmamalıdır. Köylerin cazibe merkezleri etrafında toplanmaları, zamanla hayati ihtiyaçların bu merkezlerle ilgili olduğunu idrâk edip halkın bu sahalara yerleşmeleri ile başlayacaktır. Doğu bölgesinde yaşayan ve tarımla uğraşanların kalkınmasına ait ana görüşler kısacası bunlardan ibarettir.

X. DOĞU BÖLGESİNDE NÜFUS SORUNU:

Az gelişmiş memleketlerde kalkınmayı etkileyen bir diğer önemli faktör de doğurganlık oranının yüksek oluşudur. Bu da belirli milli gelirlerden pay alanların yıldan yıla fazlaşmasına sebep olmaktadır.

Ayrıca geri kalmış bir memlekette bir diğer önemli özellik de (0-15) yaş grubu arasındaki nüfusun % 46 sının faal iş gücünün dışında kalmasıdır. Türkiye’de bu iki faktör aile plânlaması denilen bir projenin ele alınmasını gerektirmiştir. Böylece nüfus plânlaması faaliyeti ile bir taraftan doğurganlık oranını düşürmek, diğer taraftan da faal iş gücü oranını artırmak amacı güdülmüştür. İş gücü ile ekonomik gelişme arasında yakın münasebetler vardır. Bilhassa Keynes meseleyi bu yönden görmüştür. ”Yeniye çevrilmiş ve olsa olsa millî geliri sağlamanın en tabii yolu olan çalışma ve iş hayatına katılmayı baş tarafa almak ve hadiselerin tahliline oradan girmekle mümkün olabilir” (x). Türkiye’de nüfus planlamasının ana ilkesi DPT ye göre: Fertlerin istedikleri sayıda ve istedikleri zaman çocuk sahibi olma esasına dayanır. Nüfus planlaması uygulanması gebeliği önleyici tedbirlerle sağlanacak ve tıbbî zorunluluklar dışında gebelik sona erdirilemeyecek, sterilizasyon ve kastrasyon işlemleri yapılmayacaktır.

Nüfus plânlaması ve bu felsefenin de ötesinde ailede çocuk bakımı ve yetiştirme teknikleri, korunma, iyi beslenme metodlarını kitlelere öğretmektir. Aileleri ana sağlığı yönünden aydınlatmak, sağlam bir nesil yetiştirmek de diğer önemli hususlar arasındadır. Kısaca denilebilir ki, nüfus plânlaması teknik tarafların ötesinde koyu cehalet içinde yaşayan ailelerin maddî hayat, beslenme tarzı, çocuk-ana münasebetlerini islâh etme gayesini de taşır.

Türkiye’de bu esas noktalardan itibaren nüfus plânlaması ele alınırken Doğu Anadolu bölgesi daha güç şartlar altındadır. Fakirlik, sefalet, kültür seviyesinin geriliği, halkta doğurganlık oranının yükselmesini teşvik edici rol oynamaktadır. ”Zengin her şeye, fakir çocuğa sahiptir” sözü bu bölgede daha çok anlam kazanıyor. Meselâ bâzı Doğu bölgesi illerinde yıllara göre nüfus artışı Tablo: IX da gösterilmiştir.

(x) Ruth Gruber, Science and The New Nations, 1966

Bu rakamlar bize, bilhassa Doğu bölgesinde, fakirliğin bir an için önlenmesinde nüfus plânlamasının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

TABLO : IX Nüfus Artışı

İller	1950 %	1955 %	1960 %	1963 %
Erzurum	11.3	12.2	7.5	3.7
Tunceli	24.7	15.5	14.1	6.4

Aynı iller için doğum ve ölüm oranı

	Yıllar	Doğum	Ölüm
Erzurum	1966	4.0	2.0
Tunceli	1964	5.4	1.5

XI. DOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE SAĞLIK SİSTEMİ

Sağlık-Hastalık, diğer sosyal sistemler gibi, kültürün bir unsurudur. Bu yüzden bir toplumun hastalık-sağlık kavramlarına atfettikleri değer normları, onların kültür oryantasyonu ile yakından ilgilidir. Hattâ sağlık-hastalık, toplumun kültürüne göre şekil alır (53). Bu bakımdan geleneksel toplumlar ile modern toplumlar arasında sosyal yapının farklı oluşu, ve kültür değerlerinin sertliği dolayısıyla sağlık-hastalık normları, birçok tıbbî gelişmelere mukavemet eder. Doğu Anadolu bölgesinde bu gerçekleri müşahade etmek mümkündür. Meselâ daha önce bahsedilen Erzurum çevrelerine ait araştırmalarda, hastaların % 63'ü folk doktoru tercih etmektedirler (54). Keza;

- a) % 64 ü verem için doktoru tercih ediyorlar.
- b) % 6 sı kırık-çıkık için doktoru tercih ediyorlar.
- c) % 3'ü "korkma" gibi meciko-medikal hastalıklar için doktoru tercih ediyorlar.
- d) % 11 i felç, ishal, sıtma için doktoru tercih ediyorlar.
- e) % 5 i öksürük, bronşit ve zatürriye için doktoru tercih ediyorlar.

Genel olarak denilebilir ki, Erzurum köylerinde halkın % 97 si folk tabebetin etkisi altındadırlar.

Tek taraflı beslenme, gelişme bozuklukları, anemi ve avitaminoz gibi rahatsızlıklara sebep olmaktadır.

(53) Daha geniş bilgi için: Orhan Türkdoğan, Türk Köy Sosyolojisine Yardımcı Olarak Medikal Sosyoloji: Saha ve problemleri, Sosyoloji Konferansları, İst. Üniv. Yayınları, İktisat ve İçtimaiyet Enst. No. 40 Sh. 455-59, 1966.

(54) Orhan Türkdoğan, Doğu Anadolu'da Sağlık-Hastalık Sisteminin Toplumsal Araştırması, 1972

Beslenme ve diyet sisteminin iyi olmayışı yanında hijyen ve sanitasyon kaidelerinin de uygulanmayışı, halkın şartlarının gittikçe kötüleşmesine yol açmıştır. Bugün Doğu Anadolu bölgesinde, sıtma, trahom, cüzzam, verem gibi andemik ve epidemik hastalıklar, koruyucu halk sağlığı, yeni ilaçların başarılı tesiriyle kısa zamanda önlenmiştir. Fakat, buna rağmen, kötü beslenme ve iyi olmayan hayat şartları halkın ortalama yaş oranına etkide bulunmaktadır.

Avrupa ve Birleşik Devletlerinde ortalama yaş oranı kadınlar için 72, erkekler için 69 iken memleketimizde bu oran son yıllarda 49 dan 57 ye yükselmiştir. İşte geri kalmış memleketlerin bir diğer önemli problemi de çalışma gücüne sahip olan grubun (48-65) büyük bir kısmının faaliyet sahasından erken yaşlarda ayrılmasıdır. Bu suretle faal iş gücü sahaları daha da sınırlandırılmıştır. Bu defa çok az çalışan bir azınlık grubu çalışmayan büyük çoğunluğa bakmak durumunda kalır.

Doğunun sağlık yönünden kalkınması gerçekten insan kaynaklarının iyi organize edilmesine bağlıdır. Keza kötü beslenme okul çağındaki çocukların zihin yapısına ve zekâ kapasitesine tesir etmektedir. Nitekim son araştırmalar göstermiştir ki; insanın biyolojik evrimiyle sosyal organizasyon ve kültürel karşılıklı tesir arasında münasebet vardır. Yani genetik kültüre tesir ettiği gibi kültür de genetiğe tesir etmektedir. Böylece, zekâ kapasitesiyle, beslenme arasında münasebet mevcuttur (55). Ayrıca kötü beslenme birçok geri kalmış memleketlerde, ilkokul çocuklarında dikkat süresini azaltmakta ve ders boyunca uykulamalara sebep olmaktadır (56).

Bu esaslar içinde Doğu Anadolu bölgesinin kalkınmasında sağlık problemi önemli bir yer işgal eder. Çünkü, ekonomik kalkınma ve sanayileşme her şeyden önce insan kaynağına önem atfetmekle gerçekleşebilir.

XII. SOSYO-POLİTİK SİSTEM VE KALKINMA

Bu bölümde ileri sürülen fikirler Doğu Anadolu'nun kalkınmasıyla doğrudan doğruya ilgili olmamakla beraber, Türkiye'nin sosyo-politik sistemlerinde yapılacak değişmelerin bölgeyi etkilemesi bakımından önemlidir. Hattâ böyle bir sistem fikri üzerinde durmak, herşeyden önce, memleketimizin bilhassa Doğu Bölgesinin şartlarından meydana gelmektedir.

Siyasî ve ekonomik sistem tartışmaları, 1961 Anayasası ile ilk defa Türk toplumunda yer almıştır. Anayasa, toplumun siyasî, ekonomik ve sosyal yapısını "sosyal devlet" anlayışı içinde düşünmektedir. Bunun yanında: "Medeni

(55) Donald T. Campbell, Variation and Selective Retention in Socio-Cultural Evolutoin.

(56) Lyle W. Shannon, Underdeveloped Areas, 1957

kanunumuzda ve Borçlar Kanunumuzda sosyal ruh taşıyan hükümler mevcuttur. Yurdumuzda bugün mevcut olan dengesizlik, bu hükümlerin demokratik bir ruh ve hava içinde uygulanmamasından ileri gelmektedir. 1961 Anayasası başlangıç kısmında, demokratik hukuk devletinin sosyal temellere dayanması gerektiğini, ikinci maddesinde ise Türkiye Cumhuriyetinin sosyal bir hukuk devleti olduğunu zikreder. 36. maddede "mülkiyet hakkının kullanılması, toplum yararına aykırı olmaz kaidesini koyar.

Medeni kanunun 863 ve Borçlar Kanunun 328 ve 333. maddelerindeki hükümler de iktisadî bakımdan zayıf olanları kuvvetlilere karşı koruduğu için sosyal hükümlerendir (57). Medenî Kanun ve Anayasa'nın temel sosyal ilkeleri getirmelerine rağmen, bugün memleketimizde sosyo-politik davranışlar ve sistem münakaşaları sürüp gitmektedir. Kanundaki reformlar, hukukî değişimler esasta sosyal yapı değişimlerine istinat ederler. Bu da geri kalmış memleketlerin İkinci Dünya savaşından sonra çeşitli sistemlere göre kalkınmaları hususundaki tartışmalara kadar uzayıp gider. Arthur Lewis'in, "Yeni Devletler" (58) veya Oscar Lange'nin, "Millî ihtilâlcî gelişme" (59) veya "Üçüncü Dünya Devletleri" terimiyle ifade edilmek istenilen geri kalmış veya az gelişmiş toplumlar meselesi en çok günümüzde sistem tartışmalarına yol açmaktadır. Bu ülkelerden bazıları yirminci yüzyılda bağımsızlıklarını kazanmışlar, bir kısmı da uzun koloniyel idarelerin sömürülmesine terk edilmiş, bir üçüncü zümre de çeşitli faktörler dolayısıyla gelişmelerini gerçekleştirememişlerdir.

Türkiye az gelişmiş toplumların bu üçüncü kategorisini teşkil eder. Bu üç grubun da ortaklaşa yönleri mevcuttur: O da kalkınma için sermaye kaynaklarının azlığı, ihtisas kadrosunun mevcut olmayışı ve eğitim seviyesinin geriliği gibi hususlardır. Bu yüzden bu memleketler fakirliğe karşı mücadele içindedirler. Nitekim Kenneth Galbrait, az gelişmiş toplumların özelliklerini şöyle sıralıyor: a) Halk fakirliği tercih ettiği için fakirdir, b) ülke tabii kaynaklar yönünden fakirdir, c) sömürgeci baskı altında kaldıklarından ötürü ülke fakirleşmiştir; ç) fakirlik, sınıf sömürülerinin bir sonucudur; d) fakirlik sermaye yetersizliğinden doğmaktadır; e) hızlı nüfus artışı fakirliği yaratır; f) fakirlik uygun olmayan bir iktisadî politikayla ilgilidir; g) Fakirlik, cehaletin sonucudur (60).

Gerçekten bu unsurların tümünü az gelişmiş bir ülkede bulmak mümkün olabileceği gibi, bunlardan bir kaç da etkileyici bir rol oynayabilir.

Doğu, Güney-Doğu Asya Ülkeleri, Orta Doğu, Afrika, Lâtin Amerika ile dünya nüfusunun üçte ikisi az gelişmiş ülkeler arasındadır. İkinci Dünya sava-

(57) Hıfzı V. Velidedeoğlu, Sosyal Düşünce ve Sosyal Hukuk Sosyalistik ile Karşıt (tırılma) maa, Cumhuriyet Gazetesi, 25 Ekim 1966.

(58) Arthur Lewis; Science and The New Nations, Etited by Ruth Gruber, s. 46-55, 1966.

(59) Oscar Lange, Kalkınma Yöntemleri, Sosyal Adalet Yayınları, s. 6. 1964.

(60) John Kenneth Galbraith, Economic Development, s. 15-19, Harvard University, 1964.

şından sonra iki sosyal ve politik akım, az gelişmiş ülkelerin kalkınması üzerinde etkili olmuştur. Bunlardan ilki, püritan felsefenin yarattığı fakire yardım ilkesidir. Bütün toplumların dinî sistemleri bu duygunun gelişmesinde yardımcı olmuştur. İkinci akım; Marksist sistemle kapitalist ekonomik sistem arasındaki menfaata dayanan evrensel çatışma ve çekişmelerdir. Bu yüzden az gelişmiş toplumlar bir uçta kapitalist-demokratik model, diğer uçta Marksist-sosyalist sistemler olmak üzere sıralanmışlardır.

Bugün Türkiye’de her iki ucun tesirlerinden tutunuz da, en ılımlı Neo-Kapitalizmden-Milli Sosyalizme varıncaya kadar, sistem tartışmaları basın, aydın zümre, siyasî partiler ve hattâ halk kitlelerini yakından ilgilendirmeye başlamıştır.

Çoğu kez zıt uçların yarattığı çatışma ve çekişme, kalkınma duygusu içinde yön arayan bilim adamlarının çalışmalarını da engellemektedir. Onun için bu sistem sorunu üzerinde, kalkınmamızın selâmeti bakımından, kısaca durmak istiyorum. Burada iki görüş ileri sürülebilir: 1) Kalkınma sistemle ilgili değildir; 2) kalkınma sistemi gerektirir.

Birinci grup, geri kalmışlığın her şeyden önce tarihî bir süreç olduğunu savunur. Türkiye, Batıdaki bilimsel gelişmeye sırt çevirdiği için, büyük askeri ve siyasî tecrübesi olmasına ve evrensel uygarlık ve kültürüne rağmen, bugünkü duruma gelmiştir. Sistem ne olursa olsun, her geri kalmış bir toplum bilime önem vermek zorundadır. Çünkü, ancak bilim gerçeği, metodik ve iradeli çalışma geri kalmışlığı yenebilir. Hindistan bu yoldadır. Japonya aynı şekilde kalkınmayı gerçekleştirmiştir. Hattâ Japonya’da alt tabakadan gelen tüccarlar ile yüksek tabakadaki Samurailer arasında, Avrupa’da olduğu gibi, sınıflar çatışmalarının yerine dostluk hâkim olmuştur (61).

Son yıllarda geri kalmışlığın bir diğer sebebini de ”toplum fertlerinin teknolojik unsurları kullanmakta, çeşitli sınıfların birbirine zıt istikamette ustalık ve yeteneğe sahip olmaları ile kalkınma için gereken arzuyu göstermemeleri” hususu ileri sürülmektedir (62). Böylece kalkınma, tarafsız kültür antropologlarına göre, siyasî ve ekonomik sistemlerin dışında, sadece kültür ve şahsiyet yapısıyla yakından ilgilidir. Bu hususları daha önce bütün ayrıntılarıyla açıklamıştık. Böylece kalkınma: a) Halkın kalkınma için istek duyması; b) ekonomik şartların ıslâhı ve insanın makina kullanma yeteneğinin kazanılması gibi iki temel unsura dayanır. Meselâ Batı Almanya ile Doğu Almanya aynı kültür ve etnik yapıya dahil olmalarına rağmen, Batı Almanya’nın Doğu Almanya’ya nazaran yüksek kalkınma hızını

(61) Ruth Benedict, Krizantem ve Kılıç, çev. Türkân Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 77-78, 1966

(62) Ralph Linton, a. g. e., s. 75-77.

gerçekleştirmesi, sosyo-siyasî sistemlerden ziyade, tekniği kullanma yeteneğini demokratik bir ortam içinde uygulayabilmesi sayesinde mümkün olabilmıştır.

İkinci gruba göre, Kalkınma sistemi gerektirir: Bu görüşün taraftarlarına göre, geri kalmış toplumların kalkınması, ilerlemiş kapitalist ülkelerin kalkınma imajlarını örnek almak suretiyle gerçekleştirilemez.

Çünkü, bu toplumlar, belirli bir devreden sonra ortaya çıkmış, yeni toplumlardır. Tamamen kapitalist sistemin sömürgeciliğine karşı kendilerini düzenlemişlerdir. Nkrumah'a göre, "Hindistan hariç, Asya ve Afrika'nın bütün uyanan milletleri sosyalizme yönelmişlerdir" (63).

Bu ikinci kategoriye mensup olanlara göre, kalkınma ancak sosyalist sistemi benimsemekle mümkündür. Bunlar Marksist sosyalizmden millî sosyalizme doğru yönelmek suretiyle, kalkınmanın gerçekleşebileceği kanaatındadırlar. Sosyalist bir sistemde, meselâ Afrika'da, Nüger toplumunu modern seviyeye getirmek için ne yapılacaktır? Sosyalizm sihirli bir değnek değildir ki bir gecede kalkınmayı gerçekleştirmiş olsun. Sosyalizm de her şeyden önce, geri kalmış bir toplumun kalkınması için, bilimsel kadronun yetiştirilmesine, tabii kaynakların geliştirilmesine yardım edecek imkânları araştırmak zorundadır.

Bunları gerçekleştirirken de toplumun sosyo-kültürel yönünü işlemek durumunda kalacaktır. Bütün bunlar yapılmadan, sadece sosyalistik sistemi benimsemek (64), mülkiyeti devletleştirmek, ferdi teşebbüsü baltalamak, işletmelere kâr tanıma haklarını kaldırmak suretiyle toplumu bir başka kaşıba dökmek, arkasından da ferdi iradesi dışında mecburi iş hayatına sürme sonucu doğurur ki bu hal geri kalmış bir toplum için kambur üstüne kambur sayılır.

Türkiye gibi, az gelişmiş, bir toplumun kalkınması için yapılacak ilk faaliyet şekli, sosyo-politik yönden bir sisteme bağlı olmaktan ziyade, kendi sosyal yapımızın gerçeklerine dönmekle mümkündür (65).

İster kapitalist, isterse komo-sosyalist sistemler olsun, geleneksel bir toplumun modern bir topluma geçebilmesi için yukarıda belirtilen faktörlere önem vermesi zorunluğu vardır. Kalkınma ancak bilimsel gerçeklere dayandığı zaman mevcuttur.

(63) Kwame Nkrumah, Yeni Sömürgecilik, s. 75-77. Gerçek Yayınevi, 1966, İstanbul.

(64) Yves Lacoste, Az Gelişmiş Ülkeler, adlı kitabında: Kızıl Çin'in kalkınmasında S.S.C.B.'nin mali ve teknik sahalarda (258) Fabrika kurması ve yardımda bulunması adı geçen memleketin gelişmesinde büyük etken olmuştur. Remzi Kitabevi, s. 149, 1965, İstanbul.

(65) Hatta bazı tanınmış yabancı bilim adamları Türkiye'yi kendi bünye şartlarına uygun "Kemalist modele" göre kalkınma çabası içinde incelemektedirler. Bk. Maurice Duvarger, Az Gelişmiş Ülkelerin Rejimleri, iktisadi Kalkınma, s.5, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1966, Ankara.

Ülkemizin kalkınması dışarıdan sistemler ithal edilmek suretiyle hiç bir zaman gerçekleştirilemez. Fakat, muhakkak Anayasanın öngördüğü, "sosyal devlet" anlayışı içinde, ulusal kalkınmamız siyasî bir elit kadronun halkın meselelerine yönelmesi ve hürriyetlere saygılı olması şartıyla aydınlaşa kavuşacaktır.

1960-1961 hareketi bu tip bir kalkınmanın felsefesini getirmiştir. Plânlama Teşkilâtının kurulması, sağlığın sosyalizasyonu, sosyal güvenlik tedbirleri bu değişmelerin sonucudur. Fakat, bütün bunlara karşılık, arkada bırakılan beş yıllık tecrübeye rağmen. Anayasanın öngördüğü sosyal devlet anlayışı henüz ana meselelere radikal yönden eğilmiş değildir. Keza yönetici kadronun halka eğilmesi, sadece kanunun öngördüğü yükümlülük içerisinde cereyan ederse eksik kalır. Önemli nokta, eğitimin siyasî elit tabakaya yön vermesindendir. Yani elit halktan kopan değil, halka yaklaşan ve halklaşan bir şahsiyet kazanmak zorundadır. Ayrıca eğitim şu gerçeği de başarmak zorundadır. Artık belirli sınıf idareleri yerine köyden veya halktan gelen insanların en yüksek kademeleri tutmasını sağlamak gerekir (66).

Böylece bir zümre ve sınıf menfaati yerine, tüm millî menfaat ön plâna geçmiş olacaktır. Doğu Anadolu'nun kalkınması bu sosyo-politik değişmeye bağlıdır. O halde siyasî elitler veya geri kalmış bir toplumdan-sanayi çağına yönelen güçleri, yaşadıkları toplumu teşkilâtlandırarak ve yeni bir millet teşkil edecektir (67). Plâto'nun erdemlilerin idaresi dediği sistem, bugün Batılı toplumlarda daha çok liyakatlıların (Meritocracy) idaresi şeklinde tezahür etmektedir.

XIII. SONUÇ

Doğu Anadolu'nun kalkınması, az gelişmiş bir toplumun gelişmesi süreciyle yakından ilgilidir. Bu bakımdan bölgesel kalkınma fikri, ülkenin bütüncül "holistik" kalkınma fikrini de gerektirir.

Günümüzde kalkınmanın sadece bir veya bir kaç ana sektörün geliştirilmesiyle mümkün olabileceği görüşü artık çok uzaklarda kalmıştır. Kalkınma felsefesi, bütün bu sektörlerin de gerisinde, toplumun kültür ve değer sistemiyle yakından ilgilidir. Bu bakımdan uygun, istikrarlı ve düzenli bir kalkınma; ekonomik, ziraî ve tabii kaynakların ötesinde, insan faktörlerine değer atfetmekle mümkündür. Son yıllarda antropoloji, sosyoloji ve sosyal-psikoloji gibi sosyal ve davranışsal bilimlerin sahasındaki gelişmelerin iktisatçı ve tarımcıların büyüme teorilerine ışık tutacak mahiyetteki ilerlemeleri öyle bir noktaya varmıştır ki, kalkınma bir taraftan maddî kaynakların hazırlanması, işlenmesi ve teşhizi, diğer taraftan da manevî kaynakların geliştirilmesi, araştırma ve tekniklerinin en üstün şekilde denenmesi anlamına dönüşmüştür.

(66) Ancak, bu gelişimin, toplumda adaletçi ve sosyal dengeli bozan bir "anti - elitizm" e yol açması gerekir.⁷

(67) Robert K. Lamb, Political Elites and The Process of Economic Development, Edited by Hoselitz, a. g. e., sh. 30.

Bu suretle, ilkin araştırma imkânlarına göre sosyal, ekonomik, tarımsal ve kültürel yönden bölgenin bir anatomisini tesbit etmek, sonra da insan kaynakları-nayapılacak - geniş çapta yatırımlarla- Doğu bölgesinin sosyo-kültürel yapısını değiştirecek tedbirler almak. Yukarda da ifade edildiği gibi, bütün bunlar yurt çapındaki kalkınmanın şartlarına göre uygulanmalıdır. Fakat hepsinin üstünde, bölgenin ilköğretimi, sefaleti hükümet politikasının hedeflerini teşkil etmek zorundadır. Tıpkı Birleşik Devletlerde "Tennessee Valley Authority" (TVA) projesinde görüldüğü gibi bir bölgesel kalkınma fikri, Doğu Anadolu bölgesi için, devletin öncelikle ele alabileceği bir esas hareket noktası olmalıdır.

"Ekonomik refah eğitimi; eğitim de ekonomik refahı yaratır gibi" tartışmaları toplum kalkınmamız yönünden bir tarafa bırakarak, imkânlarımızı insan kaynakları üzerine sefereber etmeliyiz. Ancak bu şartlar altında kalkınmanın itici gücü olan insanın ustalık kazanması, ihtisas kadrosunun iş başına geçmesi ve tabii kaynakların rasyonel bir şekilde kullanılması mümkün olabilir. Gerçek kalkınma bilimsel kalkınmadır. Bu da bilimsel yetkiyi sağlayacak insanın yetişmesine bağlıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- (1) Peter F. Sugar, Political Modernization in Japan and Turkey, Edited by Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow, Princeton, 1964.
- (2) Robert Devereux, Society and Culture in the Second Turkish Republic, Middle Eastern Affairs, Oct. 1961, vol. XIII.
- (3) Gülten Kazgan, Doğu-Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Araştırma, İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt 24, 1963-1964
- (4) Besim Darkot, Türkiye'de Coğrafi Bölgeler, İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 1001, 1963
- (5) Barbara and George Helling, Rural Turkey, İst. Üniv. İktisat Fak. Yayınları, 1958, İstanbul
- (6) Orhan Türkdoğan, Carle Zimmerman Sosyolojisine Giriş, 1963-64 Ders Yılı Sosyoloji Konferansları, 1964, İstanbul.
- (7) Orhan Türkdoğan, Beşikdüzü ve Dursunbey Bölge Monografileri, 1971, Erzurum.
- (8) Everett M. Rogers, Social Change in Rural Society, Appleton Century Crofts, Inc., New York, 1960
- (9) Lyle W. Shannon, Underdeveloped Areas, New York, 1957.
- (10) Eugene Stanley, the Future of Underdeveloped Countries, New York, Harper and Brothers, 1961
- (11) Joseph Spengler, Social Evolution and The theory of Economic Development. (Social Change in Developing Areas) Edit. By Herbert R. Barringer, 1965
- (12) Herbert Barringer, Social Change'in Developing Areas, Schenkman Publishing Company, 1965.
- (13) Karl A. Wittfogel, the Theory of Oriental Society, 1967
- (14) H. Friet, Readings in Anthropology, Vol. 11, 1959.
- (15) Melville J. Herskovits, Economic Anthropology, New York, Alfred A. Knopf, 1952
- (16) Özer Ozankaya, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Toplumsal Değişme Olarak İktisadî Gelişme, Cilt 20, 1965.
- (17) Daniel Lerner, The Passing of Traditional Society, the Free Press, 1958 .
- (18) Mümtaz Turhan, Köy Kalkınmasının Esasları, Sosyoloji Konferansları, 1965-66, İkt. Fak. Yayınları, No. 188, 1966.

- (19) Ralph Linton, the Study of Man, Appleton-Century-Crafts, İnc., 1936
- (20) Charles P. Loomis and A. Beegle, Rural Social Systems, Printice-hall, Sociology Series, New York, 1951.
- (21) Everett M. Rogers, Diffusion of İnnovation, the Free Press of Glen-coe, 1962.
- (22) Mustafa Işıkan, Tarımın Geliştirilmesinde Sosyal Faktörlerin Etkisi, Türkiye Ziraat Mühendisliği 1. Teknik Kongresi, Ankara, 1955.
- (23) Glenn L. Johnson and Newis K. Zerby, Values in the Solution of Credit Problems, (Joe M. Bohlen and George Beal, Sociological and social Psychological Factors, Edit. By E.L. Baum) 1961
- (24) İrvin Saunders, Cultural Problems in Rural Community Development, North Caroline Collage, Releigh, 1956.
- (25) Margaret Mead, Cultural Patterns and Technical Change, Mentor Book. 1955.
- (26) Orhan Türkdoğan, Malakanların Toplumsal Yapısı 1972.
- (27) Gordon Magregor, Warriors without Weapons, Chicago, Üniv. Press.
- (28) Gordon Brown, Some Problems of Cultural Contact with İllustration From East Africa and Saoma, Human Organization, 16 (3) 11-12, 1957
- (29) Amiran Kurtkan, Erzurum'da Sosyal Mobilite, İktisat Fakültesi Mecmuası, No. 3-4, 1963.
- (30) George M. Foster, Traditional Cultures, Harper, 1962.
- (31) Orhan Türkdoğan, Doğu Anadolu'da Sağlık-Hastalık Sisteminin Toplumsal Araştırması, 1972.
- (32) Berth F.Hoselitz, Progress of Underdeveloped Areas, Chicago Press, 1952.
- (33) Edward H. Spicer, Human Problems in Technological Change, Russell Sage Foundation, 1952.
- (34) Orhan Türkdoğan, Seçilmiş Bazı Yerli ve Göçmen Zümreler Üzerinde Sosyal Değişme Modelleri, İkt. Fak. Mec. İst. Üniv., 1962, No. 3-4
- (35) Osman Okyar, Doğu Bölgesinin Kalkınması, Siyasal Bilgiler Fak. İskân ve Şehircilik Derneği yayını No. 3, 1966, Ankara.
- (36) Jerome F. Scatt, R.P. Lynton, the Community Factors in Modern Technology, Unesco Tensions and Technology serie, 1952.
- (37) Clifton R. Wharton, Jr., The Role of Farmer Eucation in Agricultural Development İnc., New York, 1963.

- (38) Mümtaz Turhan, Where are we in Westernization, İkinci baskı, Translated by David Garwood, 1965, İstanbul.
- (39) Hilda Herdz Golden, Literacy and Social Change in Underdeveloped Countries, Rural Sociology, vol., 20, No. 1, March 1965.
- (40) Necmettin Candan, Türkiye’de Eğitim Sorunları, Ekonomik Sosyal Etüdler Konferansı, V. Konferans, 1966 İstanbul.
- (41) Hendrios c. Bos, İktisadî Gelişmede Eğitimin Değerleri, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferansı, V. 1966.
- (42) Köy İşleri Bakanlığı, Köy Envanter Etüdleri.
- (43) DPT, Beş Yıllık Kalkınma Plânı, 1963
- (44) T. W. Schultz, Reflection on İvestment in Men, Journal of Political Economy vol, LXX, No 5, 1962.
- (45) John H. Davis, From Agriculture to Agribusiness, Harvard Business Review, 34, 1956.
- (46) Anne L. Gessner, Statistics of Farmer Cooperatives, 1954, U.S.D.A. 1957.
- (47) Nusret M. Ekin, İş Gücü ve Ekonomik Gelişme, İst. Üniv. İkt. Fak. Mecmuası, No: 1-2, 1966.
- (48) DPT, 1966 Yılı Programı, 1966, Ankara.
- (49) Orhan Türkdoğan, Medikal Sosyoloji Saha ve Problemleri, Sosyoloji Konferansları, İst. Üni. İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü yayınları, No: 40, 1966.
- (50) Donald T. Campbell, Variation and Selective Retention in Socio-Cultural Evolution (Social Change in Developing Areas, edit. by Herbert R. Barringer), 1965.
- (51) Nityanananda Patnaik, Eduction in the Area of Barpali, in Shannons, Underdeveloped Areas, 1957.
- (52) Hıfzı V. Velidedeoğlu, Sosyal Düşünce ve Sosyal Hukuk Sosyalistik ile Karıştırılmamalı, Cumhuriyet Gazetesi, 25 Ekim 1966.
- (53) Ruth Gruber, Science and the New Nations, 1966.
- (54) DPT, I. Beş Yıllık Plan
- (55) Oscar Lange, Kalkınma Yöntemleri, Sosyal Adalet Yayınları, 1964
- (56) John Kenneth Galbraith, Economic Development, Harvard University, Press, 1964
- (57) Ruth Benedict, Krizantem ve Kılıç, çev. Türkân Turgut, İş Bankası Kültür Yayınları, 1966.

- (58) Kwame Nkrumah, Yeni Sömürgecilik, Gerçek Yayınevi, 1966, İstanbul.
- (59) Yves Lacoste, Az Gelişmiş Ülkeler, Remzi Kitabevi, No. 39. 1965.
- (60) Metin Berk-Fikret Görün-Selim İlkin, İktisadi Kalkınma (Derleme) Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, No.6, 1966, Ankara.
- (61) Roser K. Lamb, Political Elites and the Process of Economic Development, Edited by Hoselitz book. 1952
- (62) Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması, Rapor-1, DPT, 1970
- (63) Paul J. Magnarella and Oihan Türkdoğan, Descent, Affinity, and Ritual Relations in Eastern Turkey, American Anthropologist, Volume 75, Number 5, October, 1973
- (64) DPT, 1974 Programı, 1974
- (65) Sacit Adalı, Doğu'da Kamu hizmetlerini engelleyen amiller, 50. Yıl Semine'i, 1974 Eüzurum
- (66) Ayşe Kudat, Kirvelik, 1974